

KALINA SKÓRA (*IAE PAN, ŁÓDŹ*)

GROBY DZIECIĘCE W KULTURZE WIELBARSKIEJ

(PL. 45-49)

Początek badań nad kwestią dzieciństwa, będący wypadkową rozwijających się *gender studies*, przypada na lata 60-te i 70-te XX w. Pracami, które wywołały lawinę dyskusji były: wydana w 1960 r. *L'enfant et la vie familiale sous l'ancien régime* Philippe'a Arièsa i opublikowana czternaście lat później *The History of Childhood* Lloyda de Mause'a. Pokłosiem tego było wzmożone zainteresowanie tym etapem życia ludzkiego, które zaowocowało licznymi pracami historycznymi i archeologicznymi, co jednak nie znalazło odzwierciedlenia w polskiej archeologii okresu rzymskiego. Dzieci w analizie zagadnień społecznych tego okresu pojawiają się głównie przy okazji omawiania problemów demograficznych badanych populacji – przy tej okazji zazwyczaj podnoszona jest kwestia niskiego odsetka pochówków dziecięcych na cmentarzyskach¹. Temat ten nie pojawiał się jednak w pierwszych pracach archeologicznych dotyczących stosunków społecznych w kulturze przeworskiej (GODŁOWSKI 1960; KIETLIŃSKA 1963)². Dlatego należy podkreślić znaczenie pracy Katarzyny Czarneckiej (1990), która potraktowała wspomnianą kulturę nie tylko w aspekcie demograficznym, ale i społecznym, należycie uwzględniając w swych badaniach także pochówki osób niedorosłych. W kolejnych latach zagadnieniem tym (w odniesieniu do kultur: przeworskiej, czerniachowskiej i wielbarskiej) zajmowali się: R. Madyda-Legutko, J. Ro-

dzińska-Nowak i J. Zagórska-Telega (2004), M. Andrałojć i B. Stolpiak (2004), E. Schultze (2004) i E. Grzelakowska (1991). Szereg uwag dotyczących odmienności pochówków dziecięcych w grupie masłomęckiej znajdujemy też w pracach A. Kokowskiego (m.in. KOKOWSKI 2005: 396-397; 2007: 122, 188-189)³.

Celem niniejszego opracowania jest próba uchwycenia pewnych prawidłowości w obrzędowości pogrzebowej, tj. typów pochówków, wyposażenia i obecności grobów osób niedorosłych na cmentarzyskach. Podstawą dla dalszych rozważań będą przede wszystkim groby klasyfikowane jako dziecięce, a więc mieszczące się w antropologicznych kategoriach wieku: *infans I* (0-6,9 lat) i *infans II* (7-14,9 lat). Zbiór pojedynczych grobów kultury wielbarskiej, odpowiadających wskazanemu kryterium, liczy 369 przypadków (**Lista**)⁴. Nie są to wszystkie znane pochówki osobników niedorosłych omawianej kultury. Blisko 300 pochówków nie mogło zostać zaklasyfikowanych do jednej z wymienionych grup wiekowych ze względu na stopień zniszczenia i nieprecyzyjne oceny antropologiczne⁵ – wykorzystano je jednak jako materiały uzupełniające. Przy braku określonego wieku, za parametry klasyfikujące do tej kategorii wiekowej w przypadku inhumacji uznawane są: długość jamy grobowej i (ewentualnie) niewielka średnica bransolet wchodzących w skład wyposażenia grobowego⁶.

¹ Problem „zaginionych dzieci” poruszają m.in. K. Czarnecka (1990), R. Madyda-Legutko et al. (2004), jak również K.-D. Dollhopf (2002) i I. Beilke-Voigt (2004, tam dalsza literatura) oraz S. Kölbl (2004) i B. Lohrke (2004).

² Problem wysokiej śmiertelności dzieci zasygnalizowała A. Kietlińska (1963: 17), z kolei K. Godłowski zauważa uboższe wyposażenie grobów dziecięcych. Duży odsetek z nich należałoby wiązać z V grupą stopnia bogactwa, do której mogą również należeć pochówki osób niewolnych (GODŁOWSKI 1960: 73-74).

³ Na temat koncepcji dzieciństwa w archeologii: M. PAWLETA 2003; 2004.

⁴ Najwięcej grobów dziecięcych z oznaczeniami antropologicznymi wieku pochodzi z cmentarzysk w Cecelach i w Kowalewku (w sumie około 60% analizowanej liczby pochówków).

⁵ W analizie pominięto również groby zbiorowe, ze względu na trudność przyporządkowania wyposażenia do poszczególnych, wspólnie pochowanych zmarłych.

⁶ Kryterium metryczne zastosowane zostało w czasie badań w Odrach. Wedle niego maksymalna długość jamy w stropie, pozwalająca uznać grób za dziecięcy, to 150 cm (WALENTA 1968: 32-33; GRZELAKOWSKA 1991: 74). Jest ono, co prawda, obarczone możliwością błędu. Na cmentarzyskach kultury wielbarskiej zdarza się, iż jamy grobów dziecięcych są rozmiarami zbliżone do tych, które należą do osobników dorosłych, a niekiedy nawet są większe. Natomiast rzadko zdarza się, by w jamie o długości w stropie mniejszej niż 150 cm pochowany został człowiek dorosły. Do wyjątków należy m.in. grób nr 21 z Brulino-Kosek, o długości jamy 150 cm, w którym złożono ciało kobiety w wieku *maturus*. Szczątki dorosłej zmarłej zmieściły się w jamie tylko dzięki wygięciu korpusu i podniesieniu głowy ku górze (KEMPISTY 1968: 420, fig. 34). Przykłady umieszczania zwłok w zbyt małych jamach grobowych znane są przede wszystkim z cmentarzysk grupy masłomęckiej (KOKOWSKI 1995: 88-90; 2007: 143). Kryterium wielkości bransolet zastosowano w przypadku pochówków z Ciepłego i z Odrów (SCHMIDT 1902; GRZELAKOWSKA 1991).

Śmiertelność dzieci

Powszechnym problemem, dotyczącym nie tylko nekropolii z okresu rzymskiego, jest zasygnalizowany już wcześniej deficyt grobów dzieci, szczególnie tych najmłodszych. Za normę śmiertelności przyjmowaną w populacjach pradziejowych dla osobników do 15 roku życia uznaje się wartość powyżej 40%, co rzadko odzwierciedlają materiały cmentarzyskowe (m.in. ROŻNOWSKI, GŁADYKOWSKA-RZECZYCKA 1981: 53; POLIŃSKI 1993: 5).

Porządek wymieralności populacji „wielbarskiej” na poszczególnych nekropoliach kształtuje się w sposób dość zróżnicowany, uwarunkowany, jak się zdaje, w dużej mierze stopniem przebadania stanowiska oraz stanem zachowania szczątków kostnych (por. **Tabela 1**). Nikły odsetek pochówków dziecięcych notowany jest przede wszystkim na cmentarzyskach niewielkich, w znacznym stopniu zniszczonych i tym samym niereprezentatywnych. Bardziej wiarygodne statystycznie są kilkufazowe miejsca grzebalne, składające się z kilkuset pochówków. Współczynniki śmiertelności obliczone dla ich populacji przeważnie korespondują z oczekiwanymi wartościami demograficznymi. Suma osobników zmarłych przed ukończeniem 15 roku życia przekroczyła zakładane 40% tylko na kilku nekropoliach, są to m.in. Cecele (48%), Kowalewko (45,2%), Krupice (52,9%), Kołoząb, st. 3 (63,3%), oraz cmentarzyska grupy masłomęckiej. Na pozostałych stanowiskach wartość ta zamyka się w przedziale od 2,3% do 40%. Jest to jednak wynik sumaryczny kategorii *infans I* i *infans II*. Przyjmuje się również, iż w grupie osobników niedorosłych największym ryzykiem zgonu objęte są dzieci do 3 roku życia, w tym głównie noworodki. Tych jednak, jak się okazuje, jest na cmentarzyskach wielbarskich niewiele lub zgoła ich brak. Wśród ponad 670 pochówków określonych jako dziecięce można wskazać zaledwie 17 płodów lub noworodków (2,5%)⁷. Większa część z nich (12 osobników) pochowanych zostało w indywidualnych grobach, pozostali zaś – w zbiorowych. Znacznie liczniejszą grupę tworzą niemowlęta (do 3 roku życia) – 99 osobników (15%). Blisko jedna trzecia tej kategorii wiekowej nie przekroczyła 1 roku życia (28 dzieci – 5%). W tym wypadku także większość dzieci (77 osobników) została pochowana w indywidualnych grobach. Pozostałe niemowlęta złożone zostały razem z osobami starszymi (22 groby). Do zupełnie wyjątkowych należą pochówki płodów, które możliwe są do zarejestrowania w materiale cmentarzyskowym głównie w przypadku

inhumacji i przy odpowiednich warunkach podłoża⁸. W sumie odnotowano je w siedmiu zespołach grobowych. Część grobów ze szczątkami domniemanych *preneonatusów* to pochówki ciałopalne jamowe (Cecele, gr. 303 – JASKANIS 1996: 45; Nadkole, st. 1, gr. 35 – ANDRZEJOWSKI, ŻÓRAWSKA 2002: 38). Kilkoro z nich spoczywało we wspólnych grobach z kobietami, zmarłymi najprawdopodobniej w czasie ciąży, na co wskazuje ułożenie szczątków dziecięcych na miednicach (Kowalewko, gr. 165 – SKORUPKA 2001: 51-52; Cecele, gr. 313 – JASKANIS 1996: 46; i Pruszcz Gdański, st. 7 – GŁADYKOWSKA-RZECZYCKA, PUDŁO 2003: 320).

Należy zauważyć także, że pochówki dzieci najmłodszych, do 3 roku życia, obecne są głównie na większych cmentarzyskach, badanych kompleksowo, także pod względem antropologicznym. Nie bez znaczenia jest również silniejszy związek tej grupy wiekowej z inhumacją, która daje większe szanse prawidłowej i precyzyjniejszej oceny antropologicznej. Tego rodzaju groby zarejestrowano w Cecełach (JASKANIS 1996), Kowalewku (SKORUPKA 2001), Niedanowie, st. 2 (ZIEMIŃSKA-ODOJOWA 1999), Pruszczy Gdańskim, st. 10 (M. PIETRZAK 1997), Jordanie (WRZESIŃSKA 2002; 2004), Węsiarach (MAZUROWSKA 1968a), Odrach (MAZUROWSKA 1968b) oraz w Masłomęczu i Gródku nad Bugiem, st. 1C (m.in. KOZAK-ZYCHMANN 1996: 47, tab. 12), ale także na mniejszych nekropoliach, jak Goździk (NIEWĘGŁOWSKI 1983), Stara Wieś (RADIG 1942), Kościelna Jania (M. PIETRZAK 2002), czy w grupie masłomęckiej w Gródku nad Bugiem, st. 1C i Masłomęczu (m.in. KOZAK-ZYCHMANN 1996: 47, tab. 12).

Nikła obecność pochówków małych dzieci na cmentarzyskach „wielbarskich” koreluje z tendencją czytelną w materiałach cmentarzyskowych z okresu rzymskiego (ROŻNOWSKI, GŁADYKOWSKA-RZECZYCKA 1981: 53; CZARNECKA 1990: 101; POLIŃSKI 1993: 5; BEILKE-VOIGT 2004). Wysoka śmiertelność dzieci, sięgająca 50%, utrzymywała się w Europie aż po czasy nowożytne, przy czym do grupy ryzyka należały przede wszystkim dzieci do 7 roku życia, ale głównie noworodki i niemowlęta (HENNEBERG et al. 1975: 198; DELIMATA 2004: 48; JERSZYŃSKA 2004). Przyczyn niewielkiej liczby płodów, noworodków i niemowląt na cmentarzyskach upatruje się głównie w czynnikach wpływających na destrukcję szkieletu oraz niewielkiej głębokości jam grobowych, przez co szczątki narażone były na działanie erozji czy zwierząt⁹. Oprócz tych czynników, na nieobecność najmłodszych

⁷ Za noworodki uznaje się dzieci w wieku do 3 miesiąca życia.

⁸ Niekiedy ocena antropologiczna waha się na granicy wiekowej płód/novorodek.

⁹ Szczątki dziecięce przeważnie zachowują się gorzej niż kości osobników dorosłych. Kości dzieci cechuje mała gęstość, która

związana jest z mniejszą zawartością składników mineralnych w stosunku do większego udziału komponentów organicznych. Jest to główna przyczyna ich wzmożonej podatności na rozkład w warunkach glebowych, szczególnie jeśli towarzyszy im niewłaściwy odczyn (ph) podłoża (JERSZYŃSKA 2004: 10).

dzieci na nekropoliach wpływ mogły mieć uwarunkowania kulturowo-socjologiczne. Praktyka porzucania lub chowania dzieci w sposób odmienny od powszechnie przyjętych zwyczajów znana jest w obyczajowości rzymskiej, północnogermańskiej, a licznie manifestuje się również w nowożytnych społecznościach pierwotnych (m.in. KOMOSA 1997: 230; WINNICZUK 1985: 233, 256; ILUK 1997: 73; MIKUCKI 1997: 54; DELIMATA 2004: 11; TEEGEN 2000: 537-538; BEILKE-VOIGT 2004: 271-273). Za istotnie wpływającą na obecność grobów dzieci najmłodszych uznaje się też pozycję ekonomiczną rodziców, która decydowała o jakości pochówku i jego niedbałej bądź okazałej formie. Te właśnie uwarunkowania materialne uznaje się też za odpowiedzialne za praktykę selekcji noworodków według płci, „inwestowanie” w chłopców i porzucanie, a w konsekwencji uśmiercanie dziewczynek (KRAUSSE 1998: 344-345). Taki proceder potwierdzają rzymskie źródła i – ważniejsze z naszego punktu widzenia – sagi germańskie (por. m.in. *EDDA POETYCKA*, *Wieszcza Wólwy*, komentarz do strofy 33; *SAGA O GUNNLAUGU WĘŻOWYM JĘZYKU* III-IV; *SAGA O NJALU SPALONYM* 56, 105). W przypadku kultury wielbarskiej głównym argumentem przeciw tezie o dyskryminowaniu płci żeńskiej mógłby być stwierdzony na większości cmentarzysk wielbarskich deficyt grobów mężczyzn, poczynawszy od kategorii wiekowej *iuvēnis*¹⁰. Oczywiście nie można wykluczyć stosowania dla niektórych dzieci odmiennego, nieuchwytnego archeologicznie sposobu pochówku, na co zwrócono już uwagę przy okazji omawiania tego problemu w odniesieniu do kultury przeworskiej (CZARNECKA 1990: 87-88; MĄDYDA-LEGUTKO et al. 2004: 210)¹¹. Według K. Czarneckiej możliwe jest, iż nie wszystkie dzieci posiadały prawo do pogrzebu na cmentarzu użytkowanym przez daną społeczność. Na terenie Barbaricum szczątki dziecięce odkrywano bywają m.in. także na terenie osad (por. np. KVETÁNOVÁ 2008: 26-27).

Największa liczba grobów z datującymi elementami wyposażenia pochodzi z faz B₂ i B₂/C₁ (Wykres 3). Najubożej pod tym względem prezentuje się początek okresu rzymskiego (faza B₁). Uwaga ta dotyczy również późniejszych okresów fazy cecelskiej, na co wpływ ma zapewne postępująca zmiana w jakości i asortymencie inwentarzy grobowych. Sumaryczne zestawienie pochówków

dobrze datowanych i tych, które można tylko ogólnie przypisać fazie lubowidzkiej lub cecelskiej, ujawniło wzrost liczby pochówków dzieci (*infans I*) w drugiej z wymienionych faz. Jednocześnie widoczny jest w fazie cecelskiej spadek liczby grobów, z których szczątki mogły być określone tylko ogólnie jako dziecięce, co wynika z możliwości dokładniejszego określenia wieku zmarłych w przypadku inhumacji (szczególnie częstej np. na cmentarzysku w Cecelach). Większa liczba pochówków z fazy cecelskiej jest więc albo wynikiem nasilenia się śmiertelności w tej grupie wiekowej, albo zmiany w regułach pogrzebowych, polegającej na dopuszczeniu do grzebania w obrębie cmentarzysk szerszej grupy dzieci, co szczególnie widoczne jest w grupie *infans I*, w tym także płodów, noworodków oraz niemowląt.

Wyposażenie grobów dzieci najmłodszych (*infans I*)

Istotną kwestią obrządku pogrzebowego, w której odzwierciedla się również stosunek żywych do swoich zmarłych, jest jakość wyposażenia grobowego. Rodzaj i liczba obserwowanych w pochówkach przedmiotów jest wypadkową pozycji społecznej zmarłego, tradycji religijnej, związanych z nią wyobrażeń eschatologicznych i zwyczajów pogrzebowych oraz – niekiedy – indywidualnych życzeń zmarłego lub jego rodziny. W przypadku dzieci trudno rozstrzygnąć, czy przedmioty znalezione w grobie stanowiły ich rzeczywistą własność, czy też są podarkami dorosłych. Dlatego też nie ma jednego klucza do odczytywania „ukrytych” znaczeń funeralnych. Śmierć powodowała zmianę nie tylko statusu samego zmarłego, lecz również pozostałych przy życiu; modyfikacji ulegała cała rzeczywistość, a celem pozostałych przy życiu członków wspólnoty była troska o bezkolizyjne odnowienie się porządku społecznego (BLOCH, PARRY 1982: 7; KOWALSKI 1998: 624; VAN GENNEP 2006). Zmarły podążający do krainy śmierci potrzebował szeregu przedmiotów, które ową wędrówkę, a w konsekwencji osiągnięcie nowego statusu, mogły ułatwić.

Analizowana grupa dzieci zmarłych poniżej 7 roku życia liczy 271 osobników. Większość grobów pochodzi z dużych cmentarzysk wielbarskich, takich jak Cecel, Jordanowo, Kowalewko, Pruszcz Gdański, st. 7 i 10, Niedanowo, st. 2, Nowy Targ, Odry oraz mniejszych, jak

¹⁰ Trudności w ocenie płci osobników niedorosłych oraz istniejące w obrzędowości kultury wielbarskiej „tabu militarno-narzędziowe” (WOŁĄGIEWICZ 1974), uniemożliwiają podział pochówków na dziewczęce i chłopięce. Przewaga pochówków kobiecych nad męskimi utrzymuje się w grupach wiekowych: *iuvēnis* i *adultus*, zaś wśród osobników starszych, *maturus* i *senilis*, następuje wyrównanie proporcji śmiertelności. Na taki stan rzeczy wpływ mają

zapewne dwa czynniki: wysoka śmiertelność kobiet w okresie rozrodczym oraz nieobecność mężczyzn młodych, uwikłanych w działania militarne lub gospodarcze poza miejscem zamieszkania, i ich zgon z dala od rodziny.

¹¹ Porównaj komentarz J. Kolendo (2008: 130-131) dotyczący Tacytowego *passus* o „haniebnym” – w opinii Germanów – procedurze uśmiercania dzieci (*Germania* 19).

Grębocin, Grzybnica, Goździk, Janowo, Kłoczew, Kościelna Jania, st. 7, Krupice, Linowo czy Węgrowo (Lista).

Podstawową cechą pochówków dzieci najmłodszych jest ubóstwo ich wyposażenia. Niemal połowie z nich (42%) nie towarzyszyły dary grobowe lub też były to jedynie ułamki naczyń, rzadziej całe naczynia (por. Wykres 1). Z drugiej jednak strony, prawie co trzeci osobnik miał od jednej do trzech zapinek (32% wszystkich grobów). Przeważnie jednak na strój dziecięcy składały się jedna (17%) lub dwie fibule (11%). Zdarzają się również groby, w których odnaleziono 3 egzemplarze (3,8%)¹², natomiast w gr. 81 w Cecelach, należącym do dziecka 2-3-letniego (JASKANIS 1996: 130), oraz w gr. 377 w Kowalewku, w którym spoczywał osobnik niewiele starszy (3-4 lata), odkryto po cztery zapinki (część z nich służyć mogła np. do spięcia całunu; SKORUPKA 2001: 384-385). W Kowalewku trzy zapinki spoczywały na wysokości obojczyków, czwarta – tarczowata – poniżej, w połowie wysokości ciała; w Cecelach zaś po dwie fibule umieszczone były symetrycznie na obojczykach i poniżej klatki piersiowej¹³.

Drugim najczęściej występującym w grobach dziecięcych elementem są paciorki (22%), których liczba w grobie nie przekracza z reguły pięciu sztuk (85%). Dużo rzadsze są bardziej rozbudowane kolie, ale i te złożone są z nie więcej niż dwudziestu paciorków. Tylko trzy pochówki z analizowanej serii wyposażone były w naszyjniki z większej liczby paciorków.

Natomiast pas ze sprzączką nie był powszechnym elementem stroju dziecięcego¹⁴. Pozostałości takie znaleziono tylko w 14 pochówkach (5,3%), datowanych od fazy B_{2a} do D. Jak się zdaje, częściej w pasy wyposażone były dzieci starsze, 6-7-letnie, ale zdarzyły się również groby, w których sprzączka towarzyszyła niemowlętom (Goździk, gr. 19/60 – NIEWĘGŁOWSKI 1983: 141; Nowy Targ, gr. 306 – GŁADYKOWSKA-RZECZYCKA 1987: 333) lub 3-4-latkom (Fig. 1; Cecele, gr. 40¹⁵ – JASKANIS 1996: 125; Ostrowite – WALENTA 2007). Wymienione wyżej pasy w trzech wypadkach posiadały brązowe zakończenia, choć w jednym z grobów z Kowalewka (gr. 191) wystąpiło

również pojedyncze okucie końca pasa (SKORUPKA 2001: 58). Najbardziej urozmaicone ze znalezisk, na które składały się, poza sprzączką, również trzy brązowe złącza ogniwkowe i trzy zakończenia, pochodzi również z Kowalewka – z gr. 471 (SKORUPKA 2001: 121).

Równie rzadko w grobach dzieci w wieku *infans I* spotykane są szpile (4,9%; w kilku grobach są to tzw. szpile haczykowe).

W zaledwie 1% grobów dziecięcych znaleziono pierścione lub klamerkę esowatą. W mniej niż 1% inwentarzy pojawiły się wisiorki wiaderkowate (Cecele, gr. 128 – JASKANIS 1996: 26-27; Goździk, gr. 19/60 – NIEWĘGŁOWSKI 1983: 141) bądź kapsułkowate (Cecele, gr. 52), bransolety: jedna (Kowalewko, gr. 256, Nowy Targ, gr. 410 – SKORUPKA 2001: 73; J. GŁADYKOWSKA-RZECZYCKA 1987: 335) lub dwie (Fig. 3; Kowalewko, gr. 449 i Pruszcz Gdański, st. 10, gr. 398 – SKORUPKA 2001: 117; PIETRZAK 1997: 59). Dzieciom z Kowalewka towarzyszyły proste bransolety sztabkowe, a egzemplarze pruszczańskie należą do form spiralnych. Ozdoby te obecne były w grobach zarówno dzieci najmłodszych (poniżej 1 roku – Nowy Targ, gr. 410), jak i w grobach dzieci starszych (5-6 lat – Kowalewko, gr. 256).

Trzecią z kategorii przedmiotów występujących w grobach *infans I* są grzebienie (13%) – jedyny reprezentant przedmiotów toaletowych. Zarejestrowano je głównie w grobach datowanych na młodszy i późny okres rzymski. Ciekawą grupą przedmiotów w grobach dzieci najmłodszych są narzędzia. Na pierwszym miejscu jest przęślik, zdeponowany w 15 pochówkach (5,7%). Jego obecność również w wyposażeniu niemowląt dobitnie przekonuje, iż składano go do grobu nie tylko ze względu na związek zmarłej osoby z przędzalnictwem; mógł on posiadać też inne przeznaczenie (zabawka lub amulet). Z dwóch grobów dziecięcych (nr 19 i 418) z cmentarzyska w Kowalewku pochodzą ośelki (nr 19 i 418 – SKORUPKA 2001: 19, 110). Do pojedynczych znalezisk należą również: igła i nóż. Znaleziona przy stopach igła – obok pary zapinek A II 41-43 – stanowiła wyposażenie wczesnego *infans I* z Ceceli, gr. 77 (JASKANIS 1996: 20).

¹² Trzy zapinki wystąpiły w grobach wielu dzieci w wieku *infans I* z faz B₁-B₂/C₁ w Kowalewku (nr 239, 255, 360, 449, 471 – SKORUPKA 2001: 69, 73, 96, 117, 121), Pruszczu Gdańskim, st. 7 (nr 410 – TUSZYŃSKA 2006: 53-54, fig. 4) i st. 10 (nr 76 – M. PIETRZAK 1997: 20) oraz w Odrach (nr 378 – GRZELAKOWSKA 1991: 81).

¹³ Rekonstrukcje stroju dzieci germańskich podejmowane są w oparciu o rzymskie przedstawienia ikonograficzne (m.in. kolumnę Marka Aureliusza, łuki Konstantyna czy Septymiusza Sewera). W ich świetle, dzieci pod względem ubioru nie różnią się zbytnio od swych rodziców. Jednakże najmłodsi Germanie wyobrażani są owinięci w pieluszki lub odziani w długie koszule, które noszone

były, jak się przyjmuje, mniej więcej do drugiego roku życia. Starsi chłopcy przedstawiani są w spodniach i przewiązanych w pasie koszulach, niekiedy również w płaszczach, boso lub w skórzanych trzewikach. Dziewczęta ukazywane są w długich sukniach z długimi bądź krótkimi rękawami, również przepasanych. W przeciwieństwie do dzieci rzymskich, ich germańscy rówieśnicy noszą rozpuszczone długie włosy (KVETÁNOVÁ 2008: 30-31).

¹⁴ Jest to ponadregionalna cecha stroju dziecięcego (DERKS 1997: 535; KVETÁNOVÁ 2008: 31).

¹⁵ W grobie tym wystąpiła miniaturowa sprzączka (JASKANIS 1996: pl. VI. 40:2)

Z kolei mały nożyk z brązu należał do dziecka w wieku *infans I* pochowanego w grobie jamowym w Niedanowie, st. 2 (nr 360), w którym odkryto ponadto jedynie ułamki naczyń (ZIEMLIŃSKA-ODOJOWA 1999: 284).

Na pozostałości drewnianych skrzyneczek, uznawanych za symbol wysokiej pozycji społecznej, natrafiono tylko w Kowalewku, gr. 19 i 477 (SKORUPKA 2001: 19, 162).

W grobach dzieci do 7 roku życia nie zarejestrowano niektórych kategorii przedmiotów „prestizowych”, m.in. naczyń brązowych, szklanych żetonów czy okuć rogów do picia, ale zaznaczyły swą obecność naczynia szklane (0,7%), których ułamki stanowiły niemalże jedyne wyposażenie grobów dzieci z Niedanowa (nr 589 – ZIEMLIŃSKA-ODOJOWA 1999: 101) i Ceceli (nr 257 – JASKANIS 1996: 40). Do ciekawych elementów wyposażenia dzieci należą niewątpliwie przedmioty „niecodzienne”, a wśród nich srebrne puzderko (Fig. 5:10), zdobione złotym filigranem, z grobu 318B z Ceceli (JASKANIS 1996: 46-47)¹⁶. Bez wątpienia rzadkimi znaleziskami w praktyce funeralnej kultury wielbarskiej są również grzechotki. Najprawdopodobniej pozostałość jednej z nich – w postaci pojedynczych małych kuleczek glinianych – wystąpiła w Brulino-Koskach, w gr. 30 (KEMPISTY 1968: 428). Niestety wiek właściciela tej zabawki jest tylko ogólnie określony jako *infans I*. Inne znaleziska tego rodzaju pochodzą z cmentarzysk grupy masłomęckiej: z Werbkowic-Kotorowa i Masłomęcza, gr. 263 (LIANA, PIĘTKA-DABROWSKA 1962: 162, fig. XXXV:5; KOKOWSKI 1994: 61-62). Wiek pierwszego z osobników został oszacowany na 13 lat, dane antropologiczne drugiego nie zostały określone¹⁷.

Szczęśliwie, stopień zachowania szczątków kostnych pozwolił na dokładniejsze określenie wieku dzieci zmarłych przed ukończeniem 7 roku życia (niekiedy z dokładnością do jednego roku). Udało się wyróżnić trzy podgrupy: *infans I* wczesny (do 3 roku życia), środkowy (3-4,9 lat), późny (5-6,9 lat). Dzięki temu możliwe jest prześledzenie zróżnicowania inwentarzy dziecięcych od noworodków po dzieci z końca omawianej kategorii wieku.

Indywidualnie pochowane szczątki osobników najmłodszych – płodów, noworodków, czy osobników do 6 mie-

siąca, wystąpiły zaledwie w 15 grobach, pochodzących z nekropolii w Cecelach (gr. 14A, 33, 38, 89B, 98, 128, 179, 303, 306, 531B – JASKANIS 1996: 13, 14, 16, 22, 26, 32, 45), w Nadkolu, st. 1 (gr. 35 i 45 – ANDRZEJOWSKI, ŻÓRAWSKA 2002: 38-39), w Niedanowie, st. 2 (gr. 607 – ZIEMLIŃSKA-ODOJOWA 1999: 104), oraz w Pruszczu Gdańskim, st. 10 (gr. 116 i 467; – M. PIETRZAK 1997: 25, 66) – tak więc głównie z młodszej i późnej fazy okresu rzymskiego, oraz na cmentarzysku w Kowalewku, gr. 342 (SKORUPKA 2001: 91, 428). Większość dzieci w omawianym wieku nie posiadała żadnego wyposażenia (76%). Zdarzają się jednak pojedyncze przedmioty, takie jak paciorki, znalezione m.in. w Cecelach (Fig. 6; gr. 128, 303 – JASKANIS 1996: 27, 45). W wyposażeniu nowonarodzonych dzieci odnotowano także zapinkę, najprawdopodobniej kuszową, z grobu jamowego nr 35 w Nadkolu (ANDRZEJOWSKI, ŻÓRAWSKA 2002: 38) oraz grzebień, który podarowano dziecku z Ceceli, gr. 303 (JASKANIS 1996: 45). Z kolei noworodkowi (ewentualnie późny płód) z gr. 128 z Ceceli (Fig. 6), oprócz niebieskiego szklanego paciorka, towarzyszył wisiorok wiaderkowaty (JASKANIS 1996: 27). Zwraca uwagę, że w większości grobów najmłodszych dzieci brakuje inwentarzy, ale niekiedy składano im jednak drobne przedmioty, świadczące o istnieniu emocjonalnego związku rodziców z dziećmi nowonarodzonymi, ale wcześniej zmarłymi, bądź urodzonymi martwo.

Przegląd wyposażenia dzieci nieco starszych – niemowląt (do 1 roku życia) – skłania do refleksji, iż wraz z rosnącym wiekiem wzrasta liczba i asortyment ofiarowanych przedmiotów. Paciorki czy zapinki towarzyszą co trzeciemu dziecku. Naczynia gliniane reprezentowane są nie tylko w ułamkach, ale również w całości. Wśród części stroju odnotowujemy sprzączki (Nowy Targ, gr. 306, Goździk, gr. 19/60 – GŁADYKOWSKA-RZECZYCKA 1987: 320, 333; NIEWĘGŁOWSKI 1983: 141). Oprócz wisioroków wiaderkowatych występują również kapsułkowate (Cecela, gr. 52 – JASKANIS 1996: 18). W tej kategorii wiekowej po raz pierwszy pojawiają się przęśliki, pierścionki, bransoletki czy monety.

¹⁶ Przedmioty te bliskie są formą rzymskim *bullae* – amuletom noszonym przez dzieci do momentu osiągnięcia wieku, pozwalające na założenie togi *virilis* (GOETTE 1986: 137-138). *Bullae* wykonane były przeważnie ze złota i zawierały wewnątrz właściwe amulety, najczęściej w postaci wizerunku jaszczurki, fallusa lub serca (WYPUSTEK 2001: 177).

¹⁷ Nieznacznie częściej ze znaleziskami grzechotek mamy do czynienia w kulturze przeworskiej. „Przeworską” odmianą ideofonów są naczynia grzechoczące, znane przede wszystkim z Łęgu

Piekarskiego (PETERSEN 1940: 51, fig. 12) oraz z Kamieńczyka, Nadkola i Niedanowa (DĄBROWSKA 2002: 238, tu dalsza literatura). Poza grzechotkami opublikowanymi przez T. Malinowskiego (1999) znany jest również niepublikowany egzemplarz z Tomasz, pow. ostrołęcki (DĄBROWSKA 2002: 238). Przedmioty grzechoczące, znane z innych kultur, nie są związane wyłącznie z grobami dziecięcymi, występują bowiem również w wyposażeniu osobników dorosłych (cf. ŚLUSARSKI 2004: 90-91; WOŹNIAK 2007: 12).

W kolejnych kategoriach wiekowych obserwujemy stale rosnące urozmaicenie inwentarzy grobowych. Dzieci 1-3-letnie cechuje już strój złożony równie często z jednej, jak i z dwóch zapinek. Z zasady jednak współwystępują z nimi jedynie paciorki i naczynia (choć zdarza się, iż wyposażenie dziecka posiada „dorosły” charakter, czego przykładem jest grób szkieletowy nr 81 z Ceceli, w którym znalazły się trzy fibule, szpila haczykowata, grzebień, kolia paciorków oraz czarka gliniana – JASKANIS 1996: 21, pl. XI).

Powyższe uwagi dotyczą również kolejnej grupy wiekowej, *infans I* środkowy. I tu również znalazł się jeden pochówek podobny do standardu osobnika dorosłego. W Kowalewku, w grobie szkieletowym nr 377, odkryto cztery zapinki: dwie srebrne A VII 213, brązową A VII 193 oraz tarczową, a oprócz tego szpilę, złotą klamerkę esowatą typu B, ponad sto paciorków szklanych, grzebień oraz trzy naczynia gliniane (SKORUPKA 2001: 102). W odniesieniu do dzieci najstarszych z grupy *infans I* (5-6,9 lat) nowością są klamerki esowate, srebrne zapinki i liczniejsze, ale wciąż rzadkie bransolety.

Wyposażenie dzieci starszych (*infans II*)

W przypadku dzieci starszych (7-14,9 lat), których pochówków na cmentarzyskach wielbarskich odnotowano w sumie 98, podobnie jak w grupie młodszej, najliczniejszymi kategoriami zabytków są kolejno (**Wykres 2**): zapinki (44%), paciorki (20%) i grzebień (16%). W porównaniu z poprzednią grupą wiekową spada liczba pochówków ubogich (32%). Brak wyposażenia zarejestrowano w 20% grobów analizowanej serii, zaś groby tylko z ułamkami naczyń odnotowano w liczbie podobnej do poprzedniej grupy wiekowej (12%).

Strój dzieci starszych jest bardziej urozmaicony. Oprócz widocznego wzrostu odsetka grobów wyposażonych w pojedyncze zapinki zauważalny jest przyrost inwentarzy z trzema zapinkami (8%), kosztem nieznacznego ubytku kompletów dwuzapinkowych (7%). W przypadku *infans II* brak, obecnych w grupie dzieci młodszych, zestawów czterech fibul. Ponad dwukrotnie wzrasta liczba pochówków wyposażonych w pas (14%) – oczywiście dominuje w tym zestawieniu pojedyncza sprzączka (13%); z ewentualną pozostałością dwóch pasów mamy do czynienia tylko w inwentarzu dziecka ze Świętego Gaju, gr. 6

(WIELOWIEJSKI 1998: 130, fig. VI). Pas dzieci w wieku *infans II* częściej zdobią okucia (8%). Dużo częściej obserwujemy również obecność szpil (wystąpiły niemal u co dziesiątego dziecka) – nie tylko pojedynczo, ponieważ kilkakrotnie zdarzają się dwa (4,5%) lub trzy egzemplarze (1%).

Pod względem wyposażenia w ozdoby zauważamy analogie dotyczące liczby grobów z paciorkami (co piąte małe lub starsze dziecko). Nadal niewiele jest klamerk esowatych (2%), wisiorków wiaderkowatych (3,4%) oraz bransolet. Podstawową różnicą w stosunku do kategorii *infans I* jest zupełny brak pierścionków, wisiorków kapsułkowanych oraz pojedynczych bransolet. Te ostatnie wystąpiły bowiem wyłącznie parzyście w Pruszczu Gdańskim, st. 7, gr. 125 (TUSZYŃSKA 2006a: 52-53) oraz w Kowalewku, gr. 129 (SKORUPKA 2001: 44). W pierwszym przypadku zmarłe dziecko posiadało, oprócz dwóch bransolet wykonanych z wąskiej taśmy, także komplet trzech zapinek, pas w postaci sprzączki i okuć oraz kół paciorków szklanych i bursztynowych. Z drugiego pochówku pochodzą tylko dwie różne brązowe bransolety, sztabkowata i taśmowata (SKORUPKA 2001: pl. 39).

Zastanawiający jest tylko nieznaczny wzrost liczby dzieci wyposażonych w przęśliki – z ponad 5% do 8%. W tej grupie wiekowej można byłoby spodziewać się raczej pomnożenia tej kategorii przedmiotu (jak też innych narzędzi), z powodu osiągnięcia przez dzieci zdolności do wykonywania prostych prac wytwórczych. Ale takiej zmiany nie obserwujemy, znikają natomiast oselki, a obecne również u dzieci młodszych noże, igły i szydła występują przy dzieciach starszych tylko nieco częściej (odpowiednio 2% i 3,4%).

W grupie 7-14,9 lat nie występują już monety ani grzechotki, jak również ozdobne pojemniczki metalowe. Równie incydentalnie zaznaczyły swą obecność naczynia szklane¹⁸ oraz szkatułki drewniane (1%), których pozostałości odkryto jedynie w Słopanowie, w grobie 27, należącym do 7-letniego dziecka (wyposażonego również w sprzączkę, szpilę haczykowatą, igłę, przęślik, dwa paciorki bursztynowe i klucz – PRZEWOŻNA 1955: 107; GAŁĘŻOWSKA 2007: 208).

Pewnym *novum* są elementy uzbrojenia¹⁹: dwa brązowe groty strzał zdeponowane w kurhanie I w Kitkach (**Fig. 2**), należące do 10-letniego chłopca (KEMPISTY, OKULICZ 1965: pl. 94:8-9). Znajdowały się one z prawej strony szkieletu dziecka, na wysokości miednicy, obok

¹⁸ Fragmenty dwóch naczyń szklanych odnotowano tylko w gr. 122 z Jartyporów (ANDRZEJOWSKI, ŻÓRAWKA, BIBORSKI, KAPLA 2002: 256).

¹⁹ Z pozostałych elementów uzbrojenia w kulturze wielbarskiej liczniej reprezentowane są jedynie ostrogi, które w świetle badań antropologicznych wiązać należy głównie z mężczyznami. Ale

odnotowano je także w trzech grobach zbiorowych, w których złożone były szczątki nie tylko mężczyzny, ale również dziecka: Odry, gr. 130 (KMIECIŃSKI et al. 1968: 101, pl. XV), Nowy Łowicz, kurhan 63, gr. 2 (HAHULA 1992a: 57-59) oraz Weklicze, gr. 521 (KONTNY, NATUNIEWICZ-SEKUŁA 2010: 341-342).

grzebień. Mimo nielicznych tego rodzaju znalezisk z terenu kultury wielbarskiej można wykluczyć, by ten rodzaj militariów był charakterystyczny tylko dla tej kategorii wiekowej²⁰. Groty strzał, wykonane z różnych metali i z kości, spotykane są na terenie całego Barbaricum również w wyposażeniu grobów dzieci. Okazom ze srebra przypisuje się znaczenie militarnego symbolu władzy (WERNER 1955: 38; LUND HANSEN 1995: 390), zaś wykonane z typowych surowców zwykło uważać się za broń wykorzystywaną w walce, myślistwie, ewentualnie w „sportach” (ETHELBERG 2000: 137-138; KONTNY 2003: 118). Nie można wykluczyć, że w okolicznościach funeralnych mogły one także pełnić funkcję amuletu²¹. Według przekazu Pawła Diakona, Langobardowie aby powiększyć liczbę wojowników, postanowili nadać wolność grupie niewolnych, dla których potwierdzeniem nowego statusu był właśnie „obrzędek strzały” (*Historia Longobardów* I,13). W tym kontekście strzała symbolizuje wolnego człowieka, wojownika, lub też zmianę pozycji społecznej. W przypadku chłopców strzała mogła mieć podobne znaczenie, tj. mogła się wiązać z przejściem dziecka w świat dorosłych i z włączeniem go do grona mężczyzn²². Angażowanie dzieci w czynności gospodarcze czy działania militarne prawdopodobnie odbywało się w wieku odpowiadającym *infans II*. Kres tego wieku to również początek nie tylko dojrzałości fizycznej, ale i odpowiedzialności prawnej²³, która wiązała się z uzyskaniem statusu wojownika i zaznaczeniem (poprzez militaria) przynależności do plemienia, a nie do rodziny. Inicjacja młodych mężczyzn według Tacyta czy Pawła Diakona, dokonuje się przez pokonanie wroga w walce i przejście jego

bronii (*Germania* 13 i 31; *Historia Longobardów* I, 23). Pochodzący z plemienia Batawów Cywilis, po pokonaniu Rzymian *matemu swojemu synkowi kilku jeńców ofiarował, by ich chłopięcymi strzałami i takimiż dzirytami ustrzelił* (TACYT, *Dzieje* IV 61). Nie wiadomo czy działanie takie miało być elementem zabawy, doskonalenia militarnego rzemiosła, czy raczej śmierć jeńców była częścią zachowań religijno-rytualnych²⁴. Strzelanie z łuku – jako czynność związana z wiekiem chłopięcym – obecne jest również w eddaicznej pieśni *Rígsthula*²⁵. Wobec szerokiego spektrum znaczeń trudno jest jednoznacznie interpretować obecność grotów strzał w kontekście grobowym.

Przedmioty z kruszców szlachetnych trzykrotnie częściej towarzyszą dzieciom starszym (15% grobów). Dzieci *infans I* posiadają przeważnie zapinki o elementach posrebrzanych, rzadziej zdarzają się srebrne paciorki dwustozkowate (Kowalewko, gr. 36 – SKORUPKA 2001: 23), czy fibule (Kowalewko, gr. 377 – SKORUPKA 2001: 102). Z kolei dzieci *infans II* wyposażone są znacznie częściej w srebrne zapinki (4,5%); towarzyszą im także srebrne klamery esowate i szpile, zdarzają się też posrebrzane sprzączki. Elementy złote w obu grupach są równie rzadkie, manifestują się w postaci klamerki esowatej, blaszek w szklanych paciorkach i pozłacania srebrnych blaszek zdobiących zapinki.

Interesującą kategorią zabytków, widoczną w grobach dziecięcych, są przedmioty uszkodzone, wykorzystane wtórnie w innej funkcji, tak jak w przypadku zapinki tarczowej z gr. 184 w Weklicach²⁶, używanej jako wisior (OKULICZ-KOZARYN 1992: 144), i okucia końca pasa

²⁰ Groty strzał pochodzą z dwóch grobów w Brulinie-Koskach (gr. 1 i 18 – KEMPISTY 1968: 411, 419), być może również ze zniszczonego cmentarzyska w Uniejewie (HAHULA 1988: 98) oraz z kurhanu 4 w Odrach (KAJZER, WALENTA, KMIĘCIŃSKI 1968: 79; stopień zniszczenia tego zabytku nie pozwala na jednoznaczne uznanie go za grot strzały; przedmiot ten nie został zilustrowany). Żelazny okaz trójkątny został znaleziony luźno na powierzchni cmentarzyska w Cecelach (JASKANIS 1996: 198, pl. LXXIX:14). Groty strzał wystąpiły również w Gródku nad Bugiem, st. 1C, w gr. 162, należącym do osobnika dorosłego (KOKOWSKI 1993b: 111) oraz w Masłomęczu, gr. 294 (KOKOWSKI 1993a: 13).

²¹ Por. uwagi T. Kurasińskiego (2004) dotyczące znaczenia grotów strzał w dziecięcych pochówkach wczesnośredniowiecznych.

²² Według młodszej relacji arabskiego podróżnika, Abū Hāmid al-Andalusiego (pol. XII w.), a dotyczącej terenów południowej Rusi, opiekun odprawiający chłopca, który dorósł, ofiarowuje mu łuk i strzały, mówiąc: *Odejdź i walcz w swej własnej sprawie* (KURASIŃSKI 2009; cyt. za: LEWICKA-RAJEWSKA 2004: 151).

²³ O wieku wchodzenia w dorosłość w świetle praw germańskich por. KREUTZER 2000: 532.

²⁴ O składaniu ofiar z jeńców u Germanów, por. m.in. H. BECK 1970 i M. GREEN 1998.

²⁵ Bóg Heimdall, pod imieniem Riga, odwiedzić miał po kolei trzy rodziny: niewolnika, gospodarza-wojownika i możnowładcy. Spędziwszy z gospodynią każdej z zagród po trzy noce, spłodzić miał przodków wszystkich grup społecznych (SŁUPECKI 2003, 40-41). Synowie, którzy rodzą się z tych związków, przed wkroczeniem w dorosłość wykonują na co dzień czynności specyficzne dla swego wieku i pozycji społecznej. „Zakładanie cięciwy, napięcie łuków, osadzanie strzał” wymienione są pośród innych licznych zajęć – najwyżej stojącego w hierarchii – niedorosłego Jarla (*EDDA POETYCKA, Rígsthula* 35).

²⁶ Określenia antropologiczne w nowej publikacji materiałów z Weklic (NATUNIEWICZ-SEKUŁA, OKULICZ-KOZARYN 2011), która ukazała się po złożeniu tego tekstu do druku, niekiedy różnią się od określeń opublikowanych we wcześniejszych opracowaniach (OKULICZ-KOZARYN 1992; BURSCHE, OKULICZ-KOZARYN 1999), na których oparła się autorka niniejszego artykułu. Zweryfikowane dane, oparte o wyniki nowych badań, również dotyczących cmentarzyska w Weklicach, zostaną wykorzystane w nowej pracy.

z gr. 282 w Kowalewku w grobie dziecka 11-12-letniego (SKORUPKA 2001: 78). W Odrach w gr. 242 odkryto parę bransolet wykonanych z kawałków jednej bransolety żmijowatej. Na podstawie ich niewielkiej średnicy grób uznano za dziecięcy (GRZELAKOWSKA 1991: 80-81). Połowę brązowej bransolety żmijowatej zdeponowano w gr. 552 Pruszcza Gdańskiego, st. 10 (M. PIETRZAK 1997: 75). Trudno ocenić, czy przedmioty te były własnością dzieci i czy ich uszkodzenia dokonano dla celów pogrzebowych. Tę kategorię zabytków, obok szeregu innych „niecodziennych” znalezisk, L. Pauli zalicza do przedmiotów o funkcji apotropaicznej. Do grona osób najbardziej potrzebujących magicznego wsparcia, poza zmarłymi tragicznie lub w nietypowy sposób, zalicza on również dzieci (PAULI 1975: 116-118).

Podsumowując, należy stwierdzić wyraźny wzrost bogactwa inwentarzy grobowych, postępujący wraz z wiekiem dzieci: w grupie *infans II* obserwujemy większy procent grobów wyposażonych w zapinki, ponad dwukrotnie częściej dzieciom starszym towarzyszą sprzączki (zdarzają się również dwie) i szpile, a czterokrotnie wzrasta liczba pochówków z okuciami pasa. Podobny odsetek dzieci w wieku *infans I* i *infans II* posiadał pojedyncze paciorki lub ich kolie (co piąte dziecko). Pozostałe ozdoby występują niezbyt licznie, nie przekraczając 2% przypadków. Dzieci młodsze wyposażone są w przedmioty nieobecne w grobach dzieci starszych: pierścionki i wisiorki kapsułkowate. Dzieci starsze częściej wyposażane były w wisiorki wiaderkowate i klamerki esowate. Bransolety, równie rzadko spotykane w obydwu grupach wiekowych, odnotowano w podobnej liczbie pochówków (u dzieci młodszych zdarzyły się nie tylko pary, ale i pojedyncze okazy, czego nie obserwujemy wśród dzieci *infans II*, które bez wyjątku były posiadaczami dwóch egzemplarzy²⁷). Z grupy narzędzi odnotowano przęśliki, noże, igły, szydła, oselki i kamienie żarnowe. Ostatnie dwie kategorie związane są tylko z dziećmi *infans I*, pozostałe przedmioty wystąpiły w obu grupach, z wyraźnym wzrostem liczby w grobach *infans II*. Z grupą dzieci starszych silniej wiążą się skrzyneczki, przedmioty złote i srebrne (również zapinki). W grupie *infans II* spada również liczba grobów dzieci, nie posiadających wyposażenia grobowego (z wyjątkiem ceramiki) – z 42% do 36%.

Zwyczaj wyposażania grobów dzieci wygląda zgoła inaczej w kulturze przeworskiej. Badania K. Czarneckiej ukazały ubożenie pochówków dzieci starszych (*infans II*), z których 50% – dwukrotnie więcej niż w przypadku *infans I* – nie posiada wyposażenia lub ogranicza się ono do wariantu ubożego – ceramicznego. Owo zubożenie inwentarzy dotyczy również innych kategorii zabytków (cf. CZARNECKA 1990: 59, tab. 8). W porównaniu z kulturą

przeworską, w wyposażeniu grobowym dzieci „wielbarskich” brakuje przede wszystkim elementów uzbrojenia i narzędzi, dostrzec też można mniejszą liczbę skrzyneczek drewnianych i przęślików. Natomiast w wyposażeniu grobów dzieci „przeworskich” zaznacza się brak okuć pasa, rzadziej towarzyszą im grzebienie. Co ciekawe, bogatsze wyposażanie młodszych dzieci jest również charakterystyczne dla grupy ludności masłomęckiej, gdzie inwentarzy grobowych osobników dorosłych i dzieci starszych nie cechuje taka wykwinność, jaka charakterystyczna jest dla najmłodszych członków społeczności (m.in. KOKOWSKI 1999: 113; 2005: 399).

Obrządek pogrzebowy

Ciekawym przykładem odmienności w sposobie grzebania dzieci jest cmentarzysko w Cecelach. Wobec panującego na tej nekropoli ciałopalenia odkryto tam nie liczne groby szkieletowe (około 10%), z których znaczna większość (ponad 80%) zawierała szczątki dzieci w wieku do lat 15, a pozostałe należały do kilku kobiet i mężczyzn, w wieku od *iuvēnis* po *maturus* (Wykres 4; JASKANIS 1996; KOKOWSKI 2007: 86). Wydaje się, iż obrządek szkieletowy zarezerwowany był przede wszystkim dla dzieci do 7 roku życia (77%), głównie noworodków i niemowląt. Dzieci starsze (*infans II*) chowane były według podobnych reguł co pozostałe grupy wiekowe. Poszukiwanie podobnej sytuacji na pozostałych cmentarzyskach kultury wielbarskiej pozwoliło dostrzec jedynie kilku- lub kilkunastoprocentową przewagę inhumacji nad kremacją w grupie *infans I* (wczesny i późny), nie jest to jednak dominacja tak spektakularna, jak w przypadku populacji cecelskiej (Wykres 6).

Analiza zróżnicowania typów pochówków całej populacji dzieci „wielbarskich” dowiodła, iż w przypadku *infans I* dominującą formą jest pochówek ciałopalny jamowy, zaś u osobników starszych – szkieletowy. Różnice te są jednak bardzo niewielkie i proporcja wydaje się być zachowana (Wykres 5). W analizowanej próbie należy wykluczyć obecność silniejszego związku dzieci najmłodszych z inhumacją. Gdy jednak przyjrzeć się zróżnicowaniu typów pochówków wewnątrz grupy *infans I*, to okazuje się, że inhumacja najwyraźniej związana jest z dziećmi zmarłymi przed ukończeniem pierwszego roku życia.

Wydaje się, iż z analogiczną praktyką mamy do czynienia w podobnej skali w grupie masłomęckiej, w której małe dzieci związane są silniej z obrządkiem szkieletowym, rzadziej z kremacją, a ponadto rzadziej niż pozostałych osobników dotyczy ich zwyczaj składania pochówków częściowych (KOKOWSKI 1998: 82). Trudno dać jednoznaczną odpowiedź na pytanie o genezę takiego zjawiska.

²⁷ Deficyt bransolet, szpil oraz okuć pasa w grobach dziecięcych zauważyła M. Mączyńska. Obserwacja ta oparta była na materia-

łach z cmentarzyska w Ciepłem (TEMPELMANN-MĄCZYŃSKA 1989: 72).

Czy miało ono charakter zwyczajowy, czy raczej religijny? I dlaczego akurat ta grupa wiekowa nie podlegała obrządkowi ciałopalnemu?

Analiza tekstów źródłowych pozwala natomiast poznać stosunek świata rzymskiego do śmierci dzieci. Pliniusz w *Naturalis historia* (VII 15, 72) zauważa, iż *nie jest w zwyczaj, by palić dzieci, którym nie wyrósł pierwszy ząbek*. Tego samego dotyczy przekaz Juwenalisa (60-130 r.), który informuje, iż *nie jest nakazem natury, byśmy wzdychali, kiedy patrzymy na młodą kobietę, która zmarła, bądź kiedy do ziemi składa się dziecko, które za małe jeszcze jest dla ognia*²⁸. Plutarch z Cheronei w liście do żony, pocieszającym ją po śmierci ich dwuletniej córeczki, pisze: *A ojczyście nasze, starodawne prawa lepiej ukazują nam prawdę co do tych rzeczy. Gdyż małym dzieciom nie wylewa się pośmiertnych libacji, ani nie spełnia się innych obrzędów obowiązujących dla zmarłych, jako że dzieci nie są związane z ziemią i sprawami ziemskimi. Nie przebywa się długo przy ich mogiłach, grobowcach i marach pogrzebowych, nie siedzi się przy zwłokach, bo prawa nie pozwalają oplakiwać zmarłych w tym wieku* (PLUTARCH, *Moralia, List pocieszający do żony*, 11). U później tworzącego Fabiusza Fulgencjusza (V w.) znajdujemy wzmiankę o odmiennym nazywaniu grobów dzieci, zmarłych przed 40 dniem życia. Określano je mianem *suggrundarium* – w odróżnieniu od *bustum*, które oznaczało stos ciałopalny bądź grób osoby w wieku powyżej wspomnianej cezury (BEILKE-VOIGT 2004: 275). Zgodnie zaś z prawem Numa Pompiliusza: *Nie było konieczne noszenie żałoby po dziecku młodszym niż trzyletnie, a żałoba po osobie starszej trwała tyle miesięcy, ile lat liczył sobie zmarły, ale nie więcej niż dziesięć lat*²⁹. Podobnie w kwestii dzieci zmarłych poniżej 3 roku życia orzekały normy prawne ustanowione przez Ulpiana. Natomiast po dzieciach zmarłych w wieku powyżej 10 lat żałoba miała trwać przez rok (10 miesięcy), zaś po dzieciach młodszych – tyle miesięcy, ile lat liczyły sobie w chwili śmierci (DI NOLA 2006: 52).

Powyższe przykłady nie tłumaczą zwyczajów panujących w kulturze wielbarskiej, uzmysławiają nam jedynie, jakie cechy dzieciństwa uznano za wystarczające, by nie stosować wobec zmarłych dzieci ciałopalenia. Na pewno kryterium wieku kalendarzowego nie odgrywało w naszym przypadku żadnej roli; znakiem mogły być jakieś czynniki zewnętrzne, związane z rozwojem biologicznym dziecka,

np. pierwszy ząbek, który pojawia się około 6 miesiąca życia. Niestety w przypadku szczątków dzieci najmniej-rzadko można precyzyjnie określić ich wiek metodami antropologicznymi. Te z nich, które zostały inhumowane, pochodzą wyłącznie z wyżej wymienionej nekropolii³⁰, na pozostałych stosowano raczej ciałopalenie.

Konstrukcja grobu

Praktykowany przez ludność kultury wielbarskiej zwyczaj grzebania zmarłych w trumnach czy kłodach drewnianych dotyczy nie tylko osób dorosłych, bowiem ze śladami konstrukcji drewnianych spotykamy się również w grobach dzieci – od najmłodszych (zmarłych około pierwszego roku życia – Odry, gr. 175 – GRZELAKOWSKA 1991: 80), po *infans II*, aż do 15 roku życia. Nie jest to grupa liczna; omawiane pozostałości odkryto tylko w niewiele ponad 2% grobów dziecięcych (*infans I-II* i w wieku nieokreślonym)³¹, zarówno na cmentarzyskach płaskich, jak i pod kurhanami. Najmłodsze, osoby pochowano w trumnach na cmentarzyskach w Odrach, Kowalewku oraz w Pruszczu Gdańskim, st. 7. Wszystkie posiadają bogaty strój z kompletem dwóch lub trzech zapinek, czasem z bransoletą (Odry, gr. 543 – GRZELAKOWSKA 1991: 82) lub metalowymi elementami pasa (Kowalewko, gr. 471 – SKORUPKA 2001: 121). W grobach dzieci starszych, tj. *infans II*, częściej występowały pojedyncze zapinki, choć zdarzają się również zestawy trzech fibul. 10-letni chłopiec z kurhanu nr I w Kitkach złożony został w trumnie kłodowej w obstawie kamiennej (KEMPISTY, OKULICZ 1965: pl. 94). Na uwagę zasługuje również grób dziecka z Zakrzewskiej Osady, w którym odkryto szczątki konstrukcji drewnianej o zarysie łodzi (ŁOŚ 2005).

Wymagające większego nakładu pracy konstrukcje kamiennie-drewniane są często rejestrowane w grobach szkieletowych dzieci. Przede wszystkim spotykane są na cmentarzyskach kurhanowych, gdzie pochówki dziecięce występują relatywnie rzadko. Najczęściej rejestrowane są obstawy kamienne, czy to bezpośrednio wokół szczątków zmarłego, czy to w postaci kamieni otaczających trumnę. 10-letni chłopiec z kurhanu nr I w Kitkach złożony został w trumnie kłodowej, w takiej właśnie obstawie (KEMPISTY, OKULICZ 1965: pl. 94). W Mózgowie, w grupie

²⁸ *Satyry* XV, 40 (tłum. za BEILKE-VOIGT 2004: 275).

²⁹ W tym przypadku chodzi o lata złożone z 10 miesięcy.

³⁰ Nie liczę w tym miejscu płodów lub noworodków znalezionych we wspólnych grobach z kobietami.

³¹ Szczątki drewniane odkryto w grobach dzieci w wieku *infans I*: Kowalewko, gr. 471 (SKORUPKA 2001: 121), Pruszcz Gdański 7, gr. 410 (TUSZYŃSKA 2006: 53), Odry, gr. 175 i 543 (GRZELAKOWSKA 1991: 80, 82); *infans II*: Kowalewko, gr. 77 i 419

(SKORUPKA 2001: 32, 111), Odry, gr. 188 i 454 (GRZELAKOWSKA 1991: 80-82), Kitki, kurhan I; oraz dzieci w wieku niesprecyzowanym: Grochy Stare, kurhan V (*infans I późny – iuvenis* wczesny – RUSIN 2001: 53), Gronowo, kurhan XIV, gr. 2 (WOŁĄGIEWICZ 1974: 10), Gronowo, kurhan XXII, gr. 4 (?) (WOŁĄGIEWICZ 1973: 154), Pruszcz Gdański 10, gr. 387 (M. PIETRZAK 1997: 57), Ulkowy, gr. 106 (TUSZYŃSKA 2005: 38), Zakrzewska Osada, gr. 161 (ŁOŚ 2005).

czterech pochówków szkieletowych w obstawach kamiennych, znajdował się także jeden należący do 5-6-letniego dziecka (HEYM 1939). W Ostrowitem szczątki 3-4-letniego dziecka spoczywały w kłodzie drewnianej w obudowie kamiennej. Wyposażenie grobu zostało częściowo wyrabowane, a o pierwotnym bogactwie inwentarza świadczą przedmioty ze srebra: sprzączka, końcówka pasa, sprężynka zapinki oraz fragmenty szklanego pucharka i aureus cesarza Witeliusza (WALENTA 2007).

Groby zbiorowe

Dominującą formą pochówku w obrzędowości pogrzebowej kultury wielbarskiej jest grób jednostkowy. Groby zbiorowe, a więc zawierające szczątki dwóch lub więcej zmarłych, umieszczonych obok siebie intencjonalnie, tworzą niewielką grupę, stanowiącą blisko 7% wszystkich pochówków, względem których przeprowadzono analizy antropologiczne. W świetle dotychczasowych ustaleń zwyczaj grzebania dzieci z osobnikami dorosłymi nie jest w kulturze wielbarskiej zbyt rozpowszechniony, a najmłodszy przedstawiciel tej społeczności zwykle chowani byli w oddzielnych grobach. Sytuacja taka nie wszędzie miała miejsce, np. w Skandynawii w okresie rzymskim większość dzieci nie posiadała osobnych grobów (SELLEVOLD 1997). W kontekście grobów zbiorowych kultury przeworskiej K. Czarnecka zastanawiała się, czy wspólne pochówki dorosłych z dziećmi nie wynikały z braku pełni praw tych drugich, które dopiero w momencie ich nabycia mogłyby być pochowane indywidualnie (CZARNECKA 1990: 96). W kulturze wielbarskiej i w grupie masłomęckiej duża liczba osobnych pochówków noworodków świadczyłaby przeciw takiej interpretacji, chyba że nabycie takiego prawa nie było związane z wiekiem, a z innymi okolicznościami natury społeczno-kulturowej. Wspólny pochówek kobiety z dzieckiem należy do najczęściej odnotowanych układów w omawianej grupie (Tabela 2). Zdarza się również, iż dziecko spoczywało obok mężczyzny lub złożone zostało do grobu z innym osobnikiem niedorośłym (Fig. 4, 5). W grobach zbiorowych najczęściej odnotowujemy szczątki dzieci w wieku *infans I*, którym towarzyszą przeważnie pochówki kobiet, głównie w wieku *adultus* (20-30 lat), rzadziej mężczyzn, w większości z grupy *maturus* (30-50 lat) – co odpowiada tendencjom wymieralności w populacji kultury wielbarskiej.

Lokalizacja pochówków dziecięcych w obrębie cmentarzysk

Analiza rozmieszczenia pochówków dziecięcych w obrębie większości cmentarzysk kultury wielbarskiej dowodzi braku osobnych kwater przeznaczonych dla tej grupy wiekowej. W niektórych wypadkach widoczne są jednak koncentracje grobów osobników niedorośłych. W związku z tym, iż praktyka taka jest dość rzadka, nie możemy mówić o wspólnej zasadzie dla społeczności kultury wielbarskiej. Niewielkie zgrupowania dwóch czy trzech grobów spotykane są przede wszystkim na dużych cmentarzyskach. Skupiska utworzone przez większą liczbę grobów dziecięcych zdarzają się rzadziej. Te pierwsze wiązać należy z kwaterami rodzinnymi, w których miejsce przeznaczano również dla najmłodszych członków rodziny; w przypadku drugich należy rozważyć inne czynniki. W Cecelach takie zagęszczenie wystąpiło w centralnej części nekropolii³². Tworzą je głównie pochówki osobników w wieku *infans I*; groby należące do dzieci starszych są rzadsze. Przyczyną może być śmierć tych dzieci w krótkim przedziale czasu czy trudne do zdefiniowania powody obrzędowo-sakralne. Szczególny charakter omawianego zgrupowania potwierdzać może obecność wśród pochówków dziecięcych – grobu mężczyzny pochowanego na brzuchu (gr. 26 – JASKANIS 1996: 15). Większość grobów zlokalizowanych w tym miejscu nie zawierała wyposażenia, ale te, w których ono wystąpiło, mieszczą się chronologicznie w fazach C_{1b}-C₂. Na cecelskim cmentarzysku dostrzec można także skrajną, północną lokalizację kilkunastu grobów dziecięcych. W Kowalewku podobnie niewielkie, liczące nie więcej niż 10 pochówków, skupiska wystąpiły w kilku miejscach nekropolii (SKORUPKA 2001: 251, fig. 30)³³.

Kolejną istotną kwestią jest obecność pochówków dziecięcych na cmentarzyskach kurhanowych. Jakkolwiek na podstawie analiz antropologicznych nie udało się zarejestrować grobów dzieci najmłodszych (*infans I*), to na ich obecność wskazują długości jam grobowych. Do grupy tej można prawdopodobnie zaliczyć grób szkieletowy z Babiego Dołu (kurhan I, gr. 4), którego jama miała zaledwie 120 cm długości i pozbawiona była wyposażenia (TEMPELMANN-MĄCZYŃSKA 1987: 24). Niewielkimi rozmiarami odznaczał się także pochówek nr V z Gronowa (kurhan XXII), niestety nieopisany przez autora badań (WOŁĄGIEWICZ 1973: fig. 15)³⁴.

³² Skupienie to tworzą groby o nr. 2, 4, 5, 6, 10, 11, 12, 14a, 17, 25, 28, 29, 33, 37, 98, 99, 114.

³³ Skupiska te są bardziej widoczne, gdy plan uzupełni się o małe groby szkieletowe (do 150 cm długości), pozbawione jednak określeń antropologicznych.

³⁴ Na podstawie ilustracji można przyjąć, iż omawiana jama posiadała długość około 100 cm. O dziecięcym charakterze omawianego pochówku wspominał R. Wołągiewicz w swoim kolejnym omówieniu wyników badań w Gronowie (WOŁĄGIEWICZ 1974: 26).

Grób szkieletowy (nr 39) małego dziecka, ale nie związany bezpośrednio z nasypem ziemnym, zarejestrowano na cmentarzysku w Cecelach. Położony na linii W-E i pozbawiony wyposażenia, znajdował się w zachodnim skraju kurhanu nr I (JASKANIS 1996: 16). Drugi pochówek należący do *infans I*, który w pewnym stopniu łączyć można z przestrzenią kurhanową, to grób nr 2 z Łęczów. Stopień zniszczenia stanowiska nie pozwala jednak na jednoznaczne powiązanie odkrytego grobu z sąsiadującym nasypem ziemnym. Szczątki dziecka znajdowały się w popielnicy, także bez wyposażenia. Pochówek być może umieszczony został w nasypie wtórnie (MAKIEWICZ 1991: 269-273).

Obecność podkurhanowych pochówków dzieci starszych (*infans II*) można potwierdzić analizami antropologicznymi. Tego rodzaju groby odkryto np. w Gronowie, w kurhanach XVIII (szkieletowy, nr 1) i XIII (jamowy, nr 2). W pierwszym z nich znaleziono srebrną zapinkę A VII 201, drugi nie posiadał wyposażenia (WOŁĄGIEWICZ 1973: 145-146; 1974: 7). Najefektowniej prezentuje się pochówek 10-letniego dziecka z kurhanu I w Kitkach. W jamie grobowej znajdowały się liczne naczynia, grzebień trójwarstwowy typu T. I, brązowe, posrebrzane prostokątne okucie pasa, brązowa, posrebrzana sprzączka typu ML H31, dwa brązowe groty strzał z fragmentami brzechwy oraz kości zwierzęce (KEMPISTY, OKULICZ 1965: pl. 94).

W sumie z całej grupy pochówków *infans II* około 4% zlokalizowanych było pod kurhanami.

Wydaje się, że brak pod nasypami jednoznacznie określonych antropologicznie szczątków kostnych dzieci zmarłych przed 7 rokiem życia uwarunkowany jest stanem badań. Nie należy spodziewać się jednak, że pochówki takie pod względem liczby osiągną poziom porównywalny z pozostałymi klasami wieku, wśród których dominują *maturus* (30-50 lat) i *adultus* (20-30 lat).

Panujące w obrzędowości pogrzebowej kultury wielbarskiej tabu w znaczący sposób ogranicza asortyment przedmiotów towarzyszących zmarłym członkom społeczności. W świetle przedstawionych ustaleń groby dzieci wyposażane były według ogólnych zasad, przy czym zauważyć należy, że towarzyszyła im mniejsza gama przedmiotów i w mniejszej liczbie. Podstawową różnicą w porównaniu z osobnikami starszymi (*iuvēnis-senilis*) jest uboższy strój, którego

elementami są głównie zapinka i niewielka liczba paciorków. Urozmaicenie ubioru jest proporcjonalne do zwiększającego się wieku: dzieci starsze (*infans II*) częstokroć charakteryzuje już wariant stroju złożony z kilku zapinek, wzbogacony o sprzączkę i liczne ozdoby, ale dopiero w kategorii *iuvēnis* (15-19,9 lat) następuje przyjęcie dorosłego modelu stroju³⁵.

Trudno na podstawie niewielkiej liczby narzędzi próbować określić wiek i poziom zaangażowania dzieci w zajęcia gospodarcze. Obecność przęślików, igieł lub szydeł, szpil haczykowatych, oselek czy kamieni żarnowych i noży, niejednokrotnie również w grobach niemowląt, wskazuje raczej na symboliczny charakter takich darów, aniżeli na rzeczywisty związek zmarłego z czynnościami reprezentowanymi przez wskazane narzędzia. Niektóre z tych przedmiotów, szczególnie obecne w grobach dzieci starszych, mogły być ich własnością. Szereg informacji o ofiarowywanych dzieciom darach pochodzi przede wszystkim z okresu późniejszego i z terenów północnoeuropejskich. Pierwszą okazją dla ofiarowania takiego daru było pojawienie się pierwszego ząbka. Melorka z *Sagi rodu z Laxdalu* otrzymuje wówczas od ojca pierścień, od piastunki natomiast nóż i pas – w tym przypadku jednak nie są podane dokładne okoliczności tego podarku (*SAGA RODU Z LAXDALU*, rozdz. 20). Podobny zwyczaj znany jest z mitologii germańskiej, gdzie warunkiem otrzymania przez Freya Alfheimu miało być ukazanie się pierwszego uzębienia mlecznego (SŁUPECKI 2003: 85).

Przedmiotami, które uznać można za obce dla świata dzieci, są przede wszystkim srebrne bransolety³⁶, naszyjniki metalowe i ostrogi³⁷. W analizowanym materiale nie odnotowano także wisiorków kulistych i opasanych, naczyń brązowych, szklanych żetonów, pęset, łyżeczek do uszu ani krzesiw. Elementami wyposażenia, które mogą świadczyć o zauważaniu przez dorosłych odrębności świata dziecięcego, są (poza domniemaną grzechotką z Brulina-Kosek), uszkodzone przedmioty, wykorzystane wtórnie i przeznaczone dla dzieci. Pojedyncze i rzadko spotykane w wyposażeniu grobów dziecięcych przedmioty są raczej świadectwem indywidualnych emocji rodziców niż odzwierciedleniem ogólnych zwyczajów funeralnych. Jedynym, poza ostrogami, elementem uzbrojenia we wspólnych grobach dzieci z mężczyznami, są groty strzał z kurhanu w Kitkach.

³⁵ Por. ustalenia M. Mączyńskiej dotyczące stroju w kulturze wielbarskiej (m.in. TEMPELMANN-MĄCZYŃSKA 1985: 54-63; 1989: 65-77).

³⁶ Dwie pary bransolet srebrnych znaleziono w grobie nr 4 w kurhanie 22 w Gronowie, jednak stopień zachowania szczątków ludzkich pozwolił tylko na ich określenie jako prawdopodobnie dziecięce (WOŁĄGIEWICZ 1973: 154; ROŻNOWSKI 1973:

171). Z kolei naszyjnik srebrny pochodzi z grobu 6 w Podwiesku, uznanego za dziecięcy z powodu długości jamy grobowej, oscylującej w granicach 90 cm (JANIKOWSKI 1973: 188, pl. XIII).

³⁷ Ostrog nie odnotowuje się również w grobach *infans I* i *II* z terenów Barbaricum położonych nad środkowym biegiem Dunaju. Z innych kategorii uzbrojenia dzieciom towarzyszą przede wszystkim groty broni drzewcowej (KVETÁNOVÁ 2008: 35).

Ostrogi w grobach męskich pojawiają się dopiero w kategorii *iuuenis* i na ten wiek (również w przypadku dziewczynki) przypada prawdopodobnie moment włączenia ich do świata dorosłych i nabycia pełni praw. Trudno uznać, że osiągnięcie określonego kalendarzowego wieku oznaczało powszechnie i jednoznacznie zakończenie dzieciństwa³⁸. Za decydujące w tej materii były zapewne cechy indywidualne poszczególnych osób oraz ich rozwój fizyczno-biologiczny.

Niezbyt liczne pochówki noworodków czy niemowląt świadczą o prawie przynajmniej niektórych dzieci do indywidualnego pochówku. Nie jesteśmy w stanie rozstrzygnąć, czy deficyt grobów tej grupy wiekowej wynika z praktyki porzucania dzieci, grzebania w nieuchwytny archeologicznie sposób, czy może powodem takiego stanu rzeczy są mniejsze szanse szkieletów dziecięcych na przetrwanie, a może śmiertelność dziecięca w społeczności „wielbarskiej” nie była – co jednak jest chyba wątpliwe – zjawiskiem powszechnym?³⁹

Wspólne groby dzieci z innymi osobami nie są w obrzędowości „wielbarskiej”, w porównaniu z kulturą przeworską, zjawiskiem częstym. Poza jednoczasowością śmierci dwóch czy trzech osób, która była zapewne głównym impulsem do ich wspólnego pochówku, nie można wykluczyć pobudek natury emocjonalnej. Obok grobów jednoczasowych odnotowujemy na cmentarzyskach kultury wielbarskiej także pochówki składane w odstępie czasowym, co manifestuje się przez wkop grobu wtórnego w już istnieją-

ce założenie grobowe. Przeważnie do grobu szkieletowego osobnika dorosłego dodawano pochówek ciała palny bądź szkieletowy dziecka, ale sytuację odwrotną również nie należy do rzadkości (**Tabela 2**)⁴⁰.

Pod względem formy, groby dziecięce nie odbiegają od norm przyjętych dla osób dorosłych. Szczątki dzieci również składane są w trumnach czy w innych konstrukcjach kamiennych lub drewnianych. Towarzyszą one również pochówkom dorosłych osobników w przestrzeni podkurhanowej, często również występują osobne kurhany dla dzieci (np. Nowy Łowicz, kurhan 41 – HAHUŁA 1998: 106).

Natomiast dostrzegalną niewielką przewagę obrządku szkieletowego należałoby zweryfikować wraz z przyrostem badań nekropolii, szczególnie tych z późnych faz okresu rzymskiego. Trudno bowiem ocenić, czy rzeczywiście obserwujemy w zwyczajach funeralnych kultury wielbarskiej zmianę w sposobie traktowania niedorosłych, czy jednak widoczny silniejszy związek dzieci z inhumacją jest wypadkową stanu badań cmentarzysk omawianej kultury.

Powyżej przedstawiony tekst ma charakter wstępny. Wiele z kwestii mogło zostać zaledwie zasygnalizowanych. Pełen obraz poruszonych zagadnień uzyskać będzie można dopiero w wyniku dokładnej analizy i porównania z pozostałymi kategoriami wieku oraz płci, i w szerszym kontekście, w odniesieniu do ogólnej struktury społecznej kultury wielbarskiej.

Lista wykorzystanych w analizie cmentarzysk kultury wielbarskiej z pochówkami dziecięcymi⁴¹:

1. Babi Dół-Borcz, pow. kartuski, woj. pomorskie (TEMPELMANN-MĄCZYŃSKA 1986; MĄCZYŃSKA, DUDEK 2003)
2. Białowieża, pow. hajnowski, woj. podlaskie (DZIERŻYKRAY-ROGAŁSKI, JASKANIS 1961)
3. Brest-Triśin, Białoruś (KUHAARENKO 1980)
4. Brulino-Koski, pow. ostrowski, woj. mazowieckie (KEMPISTY 1968; WIERCIŃSKI 1968)
5. Cecele, pow. siemiatycki, woj. podlaskie (JASKANIS 1996)
6. Ciepłe, pow. tczewski, woj. pomorskie (SCHMIDT 1902)
7. Gostkowo-Folsąg, pow. toruński, woj. kujawsko-pomorskie (WAGA 1934; ZIELONKA 1968; KURPIEWSKI 2008)
8. Goździk, pow. garwoliński, woj. mazowieckie (NIEWĘGŁOWSKI 1983)

³⁸ Według praw germańskich początek dorosłości przypada na wiek 12-15 lat, w zależności od płci (KREUTZER 2000: 532). Według relacji Jordanesa, gocki Teodoryk skończył siedem lat i wchodził w ósmy rok życia, gdy przez swego ojca Thiudimera, przy wyraźnej zachęcie stryja Valamera, wysłany został do Konstantynopola na dwór cesarza Leona jako zakładnik i rękojmnia pokoju między Gotami i Rzymianami. Teodoryk *żegnający się z okresem chłopięctwa* ma u Jordanesa 18 lat, kiedy bez wiedzy rodziców przeprowadza zaciąg do wojska, gromadzi 6000 mężów i rusza przeciw królowi Sarmatów, Babajowi (JORDANES, *Getica*, 271, 282).

³⁹ W opinii K. Czarneckiej mała liczba grobów dzieci młodszych wynikać może z faktu, iż prawo do pochówku na cmentarzu mieli przedstawiciele wyżej stojących z hierarchii rodzin, bowiem ci

niżej postawieni mogli być grzebani mniej starannie i płycej, ewentualnie te nieliczne zachowane pochówki należeć mogłyby do jedynaków czy pierworodnych, po których śmierci rodzice mogli boleśniej odczuwać stratę, czego materialnym przejawem miał być godny pochówek (CZARNECKA 1990: 101).

⁴⁰ Z tego rodzaju praktyką mamy do czynienia na cmentarzyskach w Cecelach, Imielnie, Kościelnej Jani, st. 7, Kowalewku, Modle czy Wielbarku. Zjawisko to na cmentarzyskach kultury przeworskiej opisały T. Dąbrowska (2007) i K. Czarnecka (1999).

⁴¹ Składam serdeczne podziękowania osobom, które udostępniły mi materiały z własnych badań do prezentowanej pracy: dr. hab. Krzysztofowi Walencie, mgr. Ryszardowi Pietrzakowi oraz mgr Agnieszce Zarzyckiej.

9. Grębocin, pow. toruński, woj. kujawsko-pomorskie (BUDYNEK, OLĘDZKI 1986)
10. Grodzisk Mazowiecki, pow. grodziski, woj. mazowieckie (BARANKIEWICZ 1959)
11. Gronowo, pow. drawski, woj. zachodniopomorskie (WOŁĄGIEWICZ 1974; ROŻNOWSKI 1973; 1976)
12. Grzybnica, pow. koszaliński, woj. zachodniopomorskie (HAHUŁA, WOŁĄGIEWICZ 2001)
13. Imielno, pow. gnieźnieński lub słupecki, woj. wielkopolskie (SKORUPKA, STRZYŻEWSKI 2006)
14. Janowo, pow. grudziądzki, woj. kujawsko-pomorskie (HAHUŁA 1992b)
15. Jartypory, pow. węgrowski, woj. mazowieckie (ANDRZEJOWSKI, ŻÓRAWSKA, BIBORSKI, KAPLA 2002; ŻÓRAWSKA 2007)
16. Jordanowo, pow. świebodziński, woj. lubuskie (WAWRZY尼亚K 2003; 2004; 2007; WRZESIŃSKA 2002; 2004)
17. Kitki, pow. mławski, woj. mazowieckie (KEMPISTY, OKULICZ 1965)
18. Kłoczew, pow. rycki, woj. lubelskie (BALKE 1971)
19. Komsin, pow. płoński, woj. mazowieckie (MITKOWA-SZUBERT 1982)
20. Konarzewo, pow. poznański, woj. wielkopolskie (GAŁĘZOWSKA 2007)
21. Kościelna Jania, pow. starogardzki, woj. pomorskie (M. PIETRZAK 2002)
22. Kowalewko, pow. obornicki, woj. wielkopolskie (SKORUPKA 2001)
23. Kozłówek, pow. płoński, woj. mazowieckie (HEYDECK 1892)
24. Krupice, pow. siemiatycki, woj. podlaskie (JASKANIS 2005)
25. Krzęcin, pow. choszczeński, woj. zachodniopomorskie (HAMLING 1957)
26. Lasy, pow. sztumski, woj. pomorskie (ANDRZEJOWSKI, MARTENS 1995)
27. Leśno, pow. chojnicki, woj. pomorskie (niepublikowane materiały dr. K. Walenty)
28. Linowo, pow. grudziądzki, woj. kujawsko-pomorskie (BOKINIEC, SOSNOWSKI 2001; KURZYŃSKA, SOSNOWSKI 2007)
29. Lubowidz, pow. lęborski, woj. pomorskie (WOŁĄGIEWICZ 1995)
30. Lutom, pow. międzychodzki, woj. wielkopolskie (MACHAJEWSKI, SIKORSKI 1981; SKORUPKA 2005)
31. Łęże, pow. międzychodzki, woj. wielkopolskie (MAKIEWICZ 1991)
32. Modła, pow. mławski, woj. mazowieckie (GRZYMKOWSKI 1980; 1986)
33. Mutowo, pow. szamotulski, woj. wielkopolskie (R. PIETRZAK 1993 oraz niepublikowane materiały z badań)
34. Nadkole, st. 1, pow. węgrowski, woj. mazowieckie (ANDRZEJOWSKI, ŻÓRAWSKA 2002)
35. Niedanowo, st. 2, pow. nidzicki, woj. warmińsko-mazurskie (ZIEMIŃSKA-ODOJOWA 1999)
36. Nowy Łowicz, pow. kaliski, woj. zachodniopomorskie (HAHUŁA 1992a; 1998)
37. Nowy Targ, pow. sztumski, woj. pomorskie (KAZIMIERCZAK 1980; KAZIMIERCZAK, WICHROWSKA 1983; 1987)
38. Odry, pow. chojnicki, woj. pomorskie (KMIECIŃSKI 1968; MAZUROWSKA 1968b; GRZELAKOWSKA 1991; GRABARCZYK 1997)
39. Ostrowite, pow. chojnicki, woj. pomorskie (WALENTA 2007)
40. Podwiesk, pow. chełmski, woj. kujawsko-pomorskie (JANIKOWSKI 1973)
41. Pruszcz Gdański, st. 5, pow. gdański, woj. pomorskie (LA BAUME 1928; SCHINDLER 1939)
42. Pruszcz Gdański, st. 7, pow. gdański, woj. pomorskie (GŁADYKOWSKA-RZECZYCKA, PUDŁO 2003; TUSZYŃSKA 2006)
43. Pruszcz Gdański, st. 10, pow. gdański, woj. pomorskie (M. PIETRZAK 1997)
44. Słapanowo, pow. szamotulski, woj. wielkopolskie (PRZEWOŻNA 1955; GAŁĘZOWSKA 2007)
45. Stara Wieś, pow. siedlecki, woj. mazowieckie (RADIG 1942)
46. Struga, pow. chojnicki, woj. pomorskie (SŁOWIK 1991; 1997)
47. Szczypkowice, pow. słupski, woj. pomorskie (MACHAJEWSKI 2002)
48. Święty Gaj, pow. elbląski, woj. warmińsko-mazurskie (WIELOWIEJSKI 1998)
49. Ulkowy, pow. gdański, woj. pomorskie (TUSZYŃSKA 2005)
50. Uroczysko Kletna Wielka, pow. hajnowski, woj. podlaskie (KRASNODĘBSKI, DULINICZ, SAMOJLIK, OLCZAK, JĘDRZEWSKA 2008)
51. Weklisce, pow. elbląski, woj. warmińsko-mazurskie (OKULICZ-KOZARYN 1992; BURSCHE, OKULICZ-KOZARYN 1999)
52. Węsiory, pow. kartuski, woj. pomorskie (KMIECIŃSKI, BLOMBERGOWA, WALENTA 1968; MAZUROWSKA 1968a)
53. Węgrowo, pow. grudziądzki, woj. kujawsko-pomorskie (KURZYŃSKA, SOSNOWSKI 2007)
54. Zakrzewska Osada, pow. sępoleński, woj. kujawsko-pomorskie (ŁOŚ 2005)

Tabele i wykresy

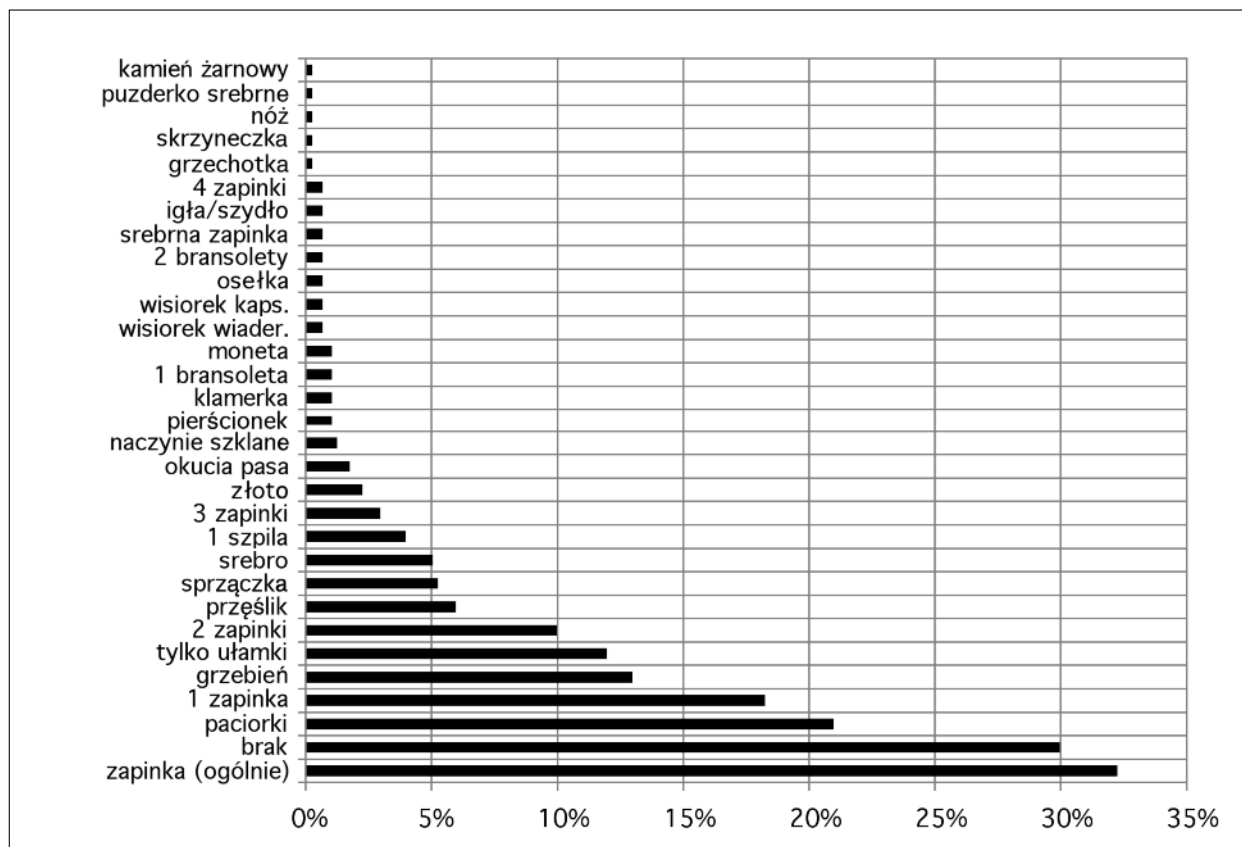
Tabela 1. Udział poszczególnych kategorii wiekowych na wybranych cmentarzyskach kultury wielbarskiej i grupy masłomęckiej

	<i>infans I</i>	<i>infans II</i>	<i>iuuenis</i>	<i>adultus</i>	<i>maturus</i>	<i>senilis</i>	Ogółem
Cecele	36%	12%	12,8%	22,7%	15,6%	0,9%	100%
Kowalewko	31,7%	13,5%	11,1%	27,4%	12,3%	4%	100%
Pruszcz Gdański 7	9,1%	3,7%	19,2%	19,2%	31,2%	17,5%	99,9%
Pruszcz Gdański 10 ⁴²	10,1%	7,9%	13,5%	19,7%	34,2%	14,6%	100%
Jordanowo	8,8%	6,4%	4%	35,2%	41,6%	4%	100%
Niedanowo, st. 1	27,1%	11,9%	12,7%	20,3%	22,9%	5,1%	100%
Kołoząb, st. 3	53%	10,3%	5,8%	20,6%	8,8%	1,5%	100%
Węsiory	8%	4%	8%	44%	36%	–	100%
Odry	7%	11,7%	25,5%	27,9%	27,9%	–	100%
Grzybnica	8%	4%	8%	28%	48%	4%	100%
Nowy Targ	10,3%	4,4%	5,9%	36,8%	41,2%	1,4%	100%
Ulkowy	10,7% ⁴³	–	–	17,8%	71,5%	–	100%
Krupice	35,3%	17,6%	11,7%	29,4%	5,9%	–	99,9%
Nadkole, st. 1	29,8%	–	4,2%	34%	31,9%	–	100%
Osiek	5,3%	–	–	68,4%	26,3%	–	100%
Drawsko Pomorskie	14,3%	–	14,3%	57,1%	14,3%	–	100%
Gostkowo ⁴⁴	2,3%	–	5,5%	56,3%	35,9%	–	100%
Brulino-Koski	41,7%	–	–	16,6%	41,7%	–	100%
Masłomęcz	47,7%	4,1%	8,7%	10,7%	17%	11,8%	100%
Gródek n/Bugiem 1C	60,6%	–	6%	15,1%	12,1%	6%	99,8%

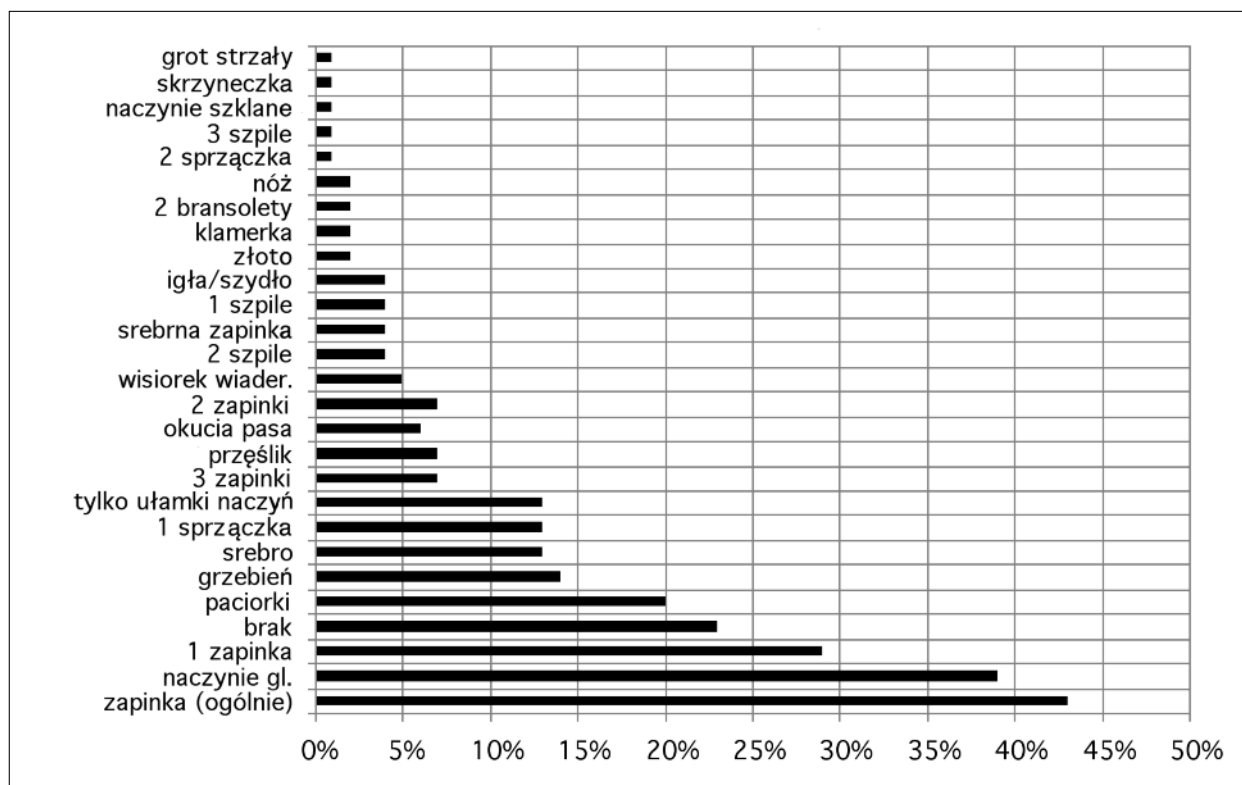
Tabela 2. Zestawienie ilości poszczególnych kategorii grobów podwójnych w stosunku do rodzaju grobu.

	Groby szkieletowe	Groby jamowe	Groby popielnicowe	Groby nieokreślone	Groby wkopane (dodane)	Suma	
						N	%
Kobieta i dziecko	5	37	7	5	7	61	27
Kobieta i mężczyzna	2	22	11	9	2	46	21
Mężczyzna i dziecko	2	17	4	–	–	23	10
Dziecko i dziecko	3	2	–	1	4	11	5
Mężczyzna i kobieta	1	–	1	–	–	2	0,9
Kobieta i kobieta	3	1	–	–	1	5	2
Inne ⁴⁵	10	26	14	–	20	70	32
Suma	26	105	37	15	34	218	100%

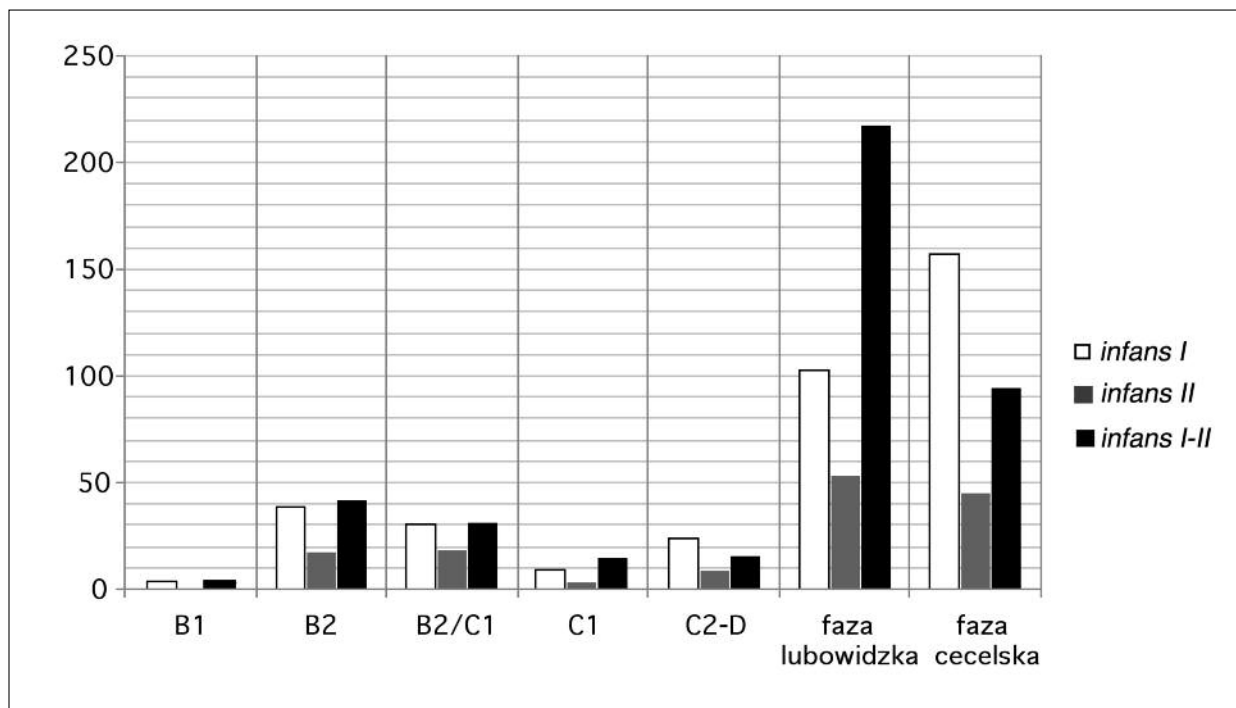
⁴² Uwzględniona została tylko seria „wielbarska”.⁴³ „Dziecko”.⁴⁴ Łącznie kultura oksywska i wielbarska.⁴⁵ Grupa obejmująca pochówki, które z powodu nieprecyzyjnych danych antropologicznych nie mogły zostać zaklasyfikowane do w/w kategorii.

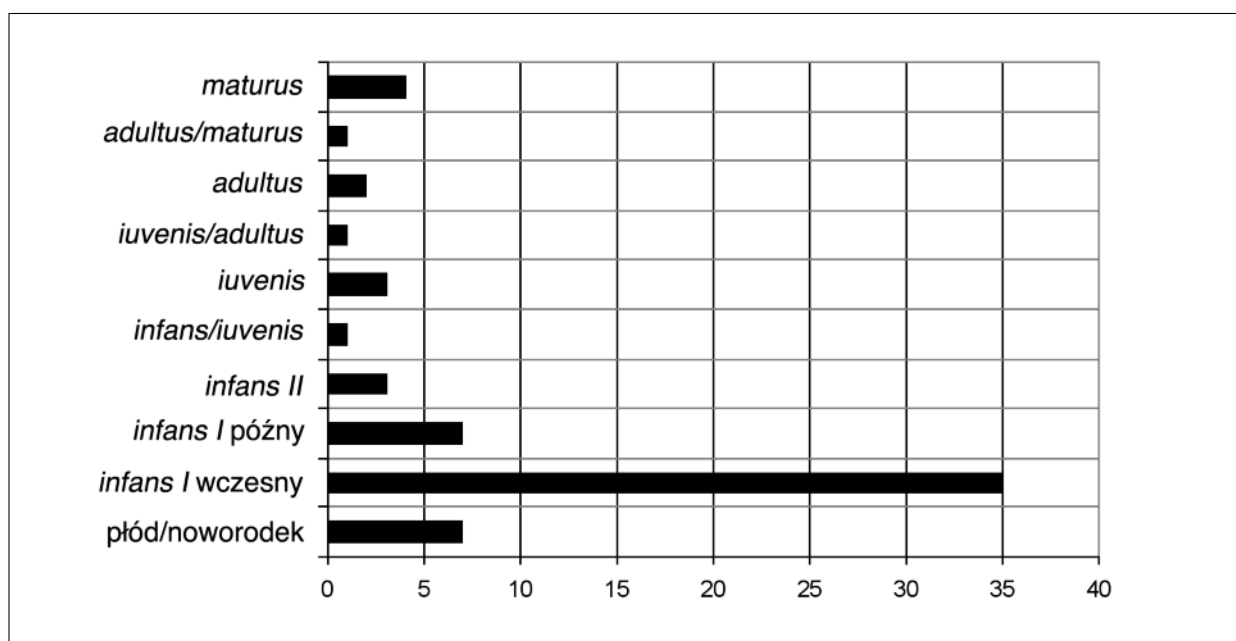
Wykres 1. Odsetek grobów *infans I* z poszczególnymi kategoriami przedmiotów wchodzących w skład wyposażenia

Wykres 2. Odsetek grobów *infans II* z poszczególnymi kategoriami przedmiotów wchodzących w skład wyposażenia

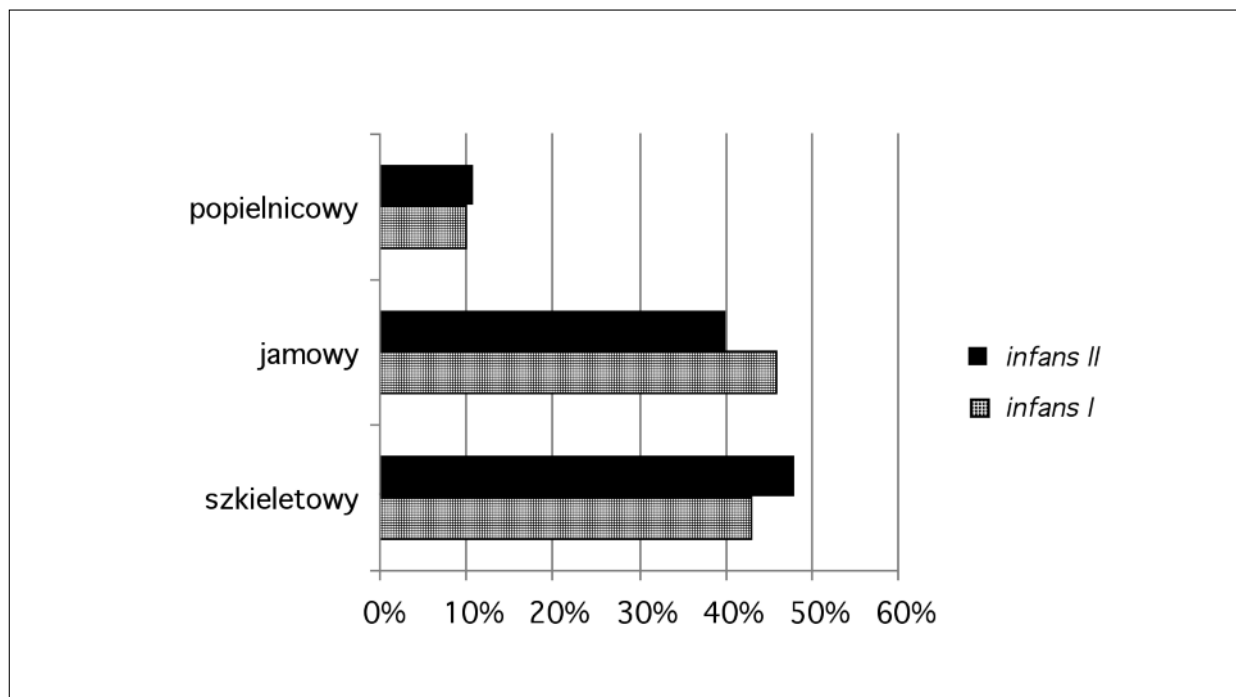

Wykres 3. Liczba grobów dzieci z poszczególnych kategorii wiekowych w kolejnych fazach chronologicznych okresu rzymskiego⁴⁶

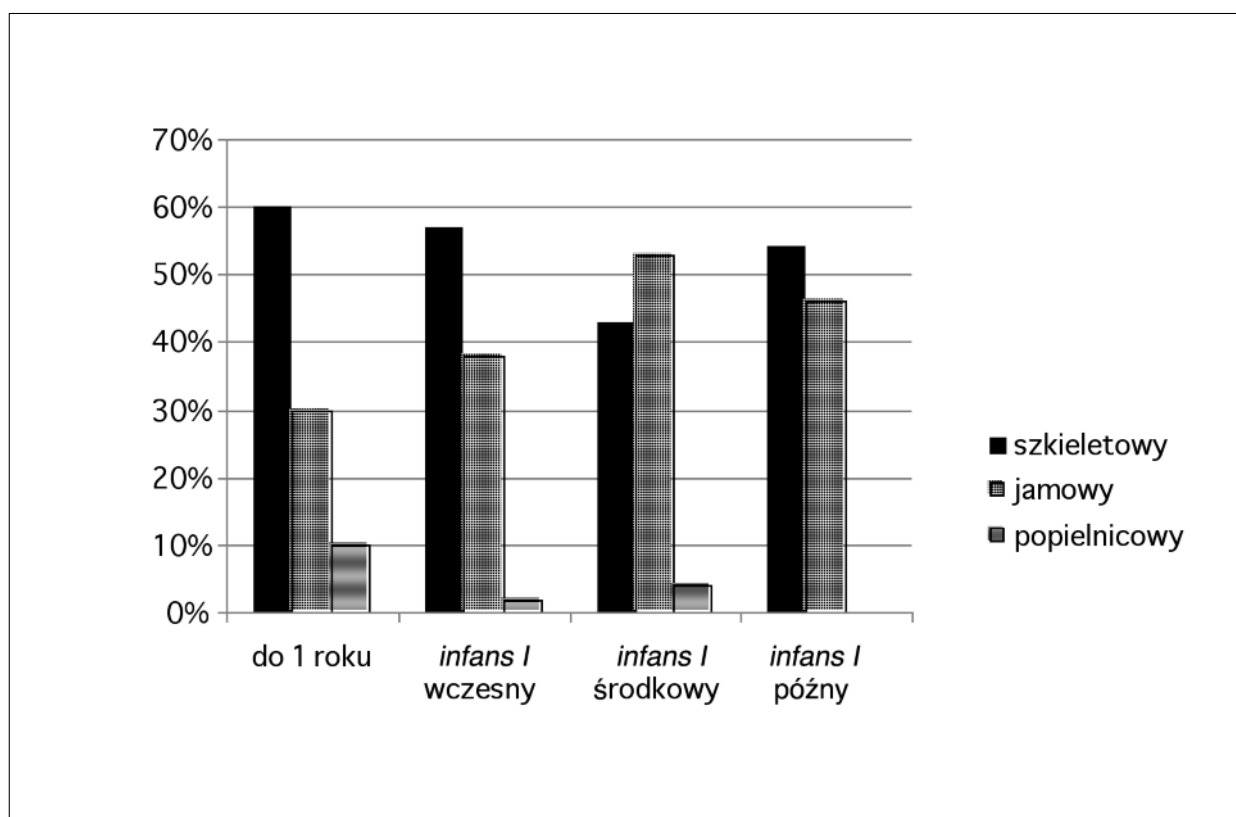

Wykres 4. Liczba grobów szkieletowych dla poszczególnych kategorii wiekowych na cmentarzysku w Cecelach

⁴⁶ Kategorię: faza lubowidzka i faza cecelska uzupełnione zostały o zespoły grobowe o nieprecyzyjnej chronologii. Grupa *infans I-II* oznacza wiek określony tylko ogólnie jako dziecięcy.

Wykres 5. Udział procentowy poszczególnych typów obrządku w grupie *infans I* i *infans II* na cmentarzyskach kultury wielbarskiej

Wykres 6. Udział procentowy poszczególnych typów obrządku w grupie dzieci najmłodszych z cmentarzysk kultury wielbarskiej (*infans I* wczesny nie uwzględnia danych dotyczących dzieci do 1 roku życia)

Bibliografia

Źródła

- EDDA POETYCKA, tłum. A. Załuska-Strömberg, Wrocław 1986.
- JORDANES, *Getica*, tłum. E. Zwolski, Lublin 1984.
- PAWEŁ DIAKON, *Historia Longobardów*, tłum. H. Pietruszczak, Zgorzelec 2002.
- PLINIUSZ STARSZY, *Naturalis historia*, http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Pliny_the_Elder/home.html
- PLUTARCH Z CHERONEI, *Moralia*, tłum. Z. Abramowiczówna, Ossolineum, Warszawa 2005.
- SAGA O GUNNLAUGU WĘŻOWYM JĘZYKU, tłum. A. Załuska-Strömberg, Wrocław 1968.
- SAGA O NJALU SPALONYM, tłum. A. Załuska-Strömberg, Poznań 1968.
- SAGA RODU Z LAXDALU, tłum. Załuska-Strömberg, Poznań 1973.
- TACYT, *Dzieła*, tłum. S. Hammer, Warszawa 2004.
- TACYT, *Germania*, tłum. T. Płóciennik, wstęp i komentarz J. Kolendo, [*Fontes Historiae Antiquae*, vol. X], Poznań 2008.

Literatura

- ANDRAŁOJĆ M., STOLPIAK B.
2004 *Pochówki dzieci z cmentarzyska kultury przeworskiej w Gąskach, stan. 18* [in:] Dusza maluczka, a strata ogromna, W. Dzieduszycki, J. Wrzesiński eds, [*Funeralia Lednickie. Spotkanie 6*], Poznań, p. 217-221.
- ANDRZEJOWSKI J., MARTENS J.
1995 *The Moberg Files – Case Study Lasy* [in:] Nunc de Suebis dicendum est. *Studia archaeologica et historica* Georgii Kolendo ab amici et discipuli dicata, J. Andrzejowski, M. Mielczarek eds, Warszawa, p. 47-67.
- ANDRZEJOWSKI J., ŻÓRAWSKA A.
2002 *Cmentarzysko kultury wielbarskiej na stan. 1 w Nadkolu, woj. mazowieckie* [in:] *Varia Barbarica*. Zenoni Woźniak ab amicis dicta, J. Andrzejowski ed., [*Monumenta Archaeologica Barbarica. Series Gemina*, vol. I], Warszawa–Lublin, p. 29-80.
- ANDRZEJOWSKI J., ŻÓRAWSKA A., BIBORSKI M., KAPLA W.
2002 *Grób 122 z cmentarzyska kultury wielbarskiej w Jartyporach na Podlasiu. Nowe materiały do badań nad obrządkiem pogrzebowym w gockim kręgu kulturowym* [in:] *Badania wykopaliskowe w Polsce północno-wschodniej i na zachodniej Białorusi w latach 2000-2001. Materiały z konferencji, 6-7 grudnia 2001 roku*, Białystok M. Karczewska, M. Karczewski eds, Białystok 2001, p. 253-263.
- ARIÈS PH.
1960 *L'enfant et la vie familiale sous l'ancien régime*, Paris.
- BALKE B.
1971 *Żeńskie (?) cmentarzysko z okresu późnorzymskiego w miejscowości Kłoczew, pow. Ryki*, *MatStar* I, p. 317-363.
- BARANKIEWICZ B.
1959 *Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Grodzisku Mazowieckim*, *MatStar* 5, p. 191-229.
- LA BAUME W.
1928 *Ausgrabungen bei Praust, Kreis Danziger Höhe (1925 und 1926)*, *Blätter für deutsche Vorgeschichte* 4, 1926, p. 1-9.
- BECK H.
1970 *Germanische Menschenopfer in der literarischen Überlieferung* [in:] *Vorgeschichtliche Heiligtümer und Opferplätze in Mittel- und Nordeuropa*, H. Jankuhn ed., Göttingen, p. 240-258.
- BEILKE-VOIGT I.
2004 *Kinderdefizite und Kinderfriedhöfe – zur Sonderstellung des Kindes im Bestattungsritual anhand archäologischer und ethnologischer Quellen*, *Ethnografisch-Archäologische Zeitschrift* 45, p. 271-272.
- BLOCH M., PARRY J.
1982 *Introduction: Death and the Regeneration of Life* [in:] *Death and the Regeneration of Life*, M. Bloch, J. Parry eds, Cambridge.

BOKINIEC E., SOSNOWSKI W.

- 2001 *Wstępne wyniki badań cmentarzyska kultury wielbarskiej w Linowie, gm. Świecie n/Osą, woj. kujawsko-pomorskie, stanowisko 6*, Wiadomości Arch LIV, 1999-2001, p. 147-152.

BUDYNEK G., OLĘDZKI M.

- 1986 *Cmentarzysko ciałopalne ludności kultury wielbarskiej w Grębocinie, woj. toruńskie*, FontAPos 35, p. 151-168.

BURSCHE A., OKULICZ-KOZARYN J.

- 1999 *Groby z monetami rzymskimi na cmentarzysku kultury wielbarskiej w Weklicach koło Elbląga* [in:] COMHLAN. Studia z archeologii okresu przedrzymskiego i rzymskiego w Europie środkowej dedykowane Teresie Dąbrowskiej w 65. rocznicę urodzin, J. Andrzejowski ed., Warszawa, p. 141-163.

CZARNECKA K.

- 1990 *Struktura społeczna ludności kultury przeworskiej. Próba rekonstrukcji na podstawie źródeł archeologicznych i analizy danych antropologicznych z cmentarzysk*, Warszawa.

DĄBROWSKA T.

- 2002 *Cmentarzysko kultury przeworskiej w Kołaczku, stan. 2, gm. Mrozy, pow. Mińsk Mazowiecki, woj. mazowieckie* [in:] *Varia Barbarica. Zenoni Woźniak ab amicis dicata*, J. Andrzejowski ed. [*Monumenta Archaeologica Barbarica, Series Gemina*, vol. I], Warszawa–Lublin, p. 219-262.
- 2007 *O rozplanowaniu cmentarzysk kultury przeworskiej*, Acta Universitatis Lodzensis, Folia Archaeologica 25, p. 251-265.

DELIMATA M.

- 2004 *Dziecko w Polsce średniowiecznej*, Poznań.

DERKS H.

- 1997 *Alter und Geschlecht – biologische Parameter als Instrument sozialer Differenzierung in der älteren römischen Kaiserzeit*, Ethnografisch-Archäologische Zeitschrift 38, fasc. 3-4, p. 531-550.

DOLLHOPF K.-D.

- 2002 *Die verschwundenen Kinder. Bemerkungen zum Kinderdefizit bei Bestattungen auf frühmittelalterlichen Gräberfeldern*, Archäologisches Korrespondenzblatt 32, p. 151-159.

DZIERZYKRAY-ROGAŁSKI T., JASKANIS J.

- 1961 *Grób szkieletowy dziecka z późnego okresu rzymskiego, odkryty w 1959 r. w Białowieży, pow. Hajnówka*, Rocznik Białostocki 1, p. 283-291.

ETHELBERG P.

- 2000 *Skovgårde. Ein Bestattungsort mit reichen Frauengräbern des 3. Jhs. n.Ch. auf Seeland*, København.

GAŁĘZOWSKA A.

- 2007 *Obrządek pogrzebowy kultury wielbarskiej w Wielkopolsce*, Acta Universitatis Lodzensis: Folia Archaeologia 25, p. 155-234.

VAN GENNEP A.

- 2006 *Obrzędy przejścia. Systematyczne studium ceremonii*, Warszawa.

GŁADYKOWSKA-RZECZYCKA J.

- 1987 *Wstępne opracowanie materiałów kostnych z cmentarzyska w Nowym Targu w woj. elbląskim, datowanego na VII/VI w. p.n.e. - V w. n.e.* [in:] *Badania archeologiczne w woj. elbląskim w latach 1980-83*, A. Pawłowski ed., Malbork, p. 307-338.

GŁADYKOWSKA-RZECZYCKA J., PUDEŁO A.

- 2003 *Próba odtworzenia struktury morfologiczno-demograficznej ludności pochowanej na cmentarzysku z okresu rzymskiego w Pruszczu Gdańskim, stanowisko 7* [in:] XIII Sesja Pomorzoznawcza, vol. 1: *Od epoki kamienia do okresu rzymskiego*, M. Fudziński, H. Paner eds, Gdańsk, p. 319-333.

GODŁOWSKI K.

- 1960 *Studia nad stosunkami społecznymi w okresach późnolateńskim i rzymskim w dorzeczu Odry i Wisty. Próba interpretacji cmentarzysk*, Warszawa–Wrocław.

GOETTE H.R.

- 1986 *Die Bulla*, Bonner Jahrbuch 186, p. 133-164.

GRABARCZYK T.

- 1997 *Kultura wielbarska na Pojezierzach Krajewskim i Kaszubskim*, Łódź.

- GREEN M.
1998 *Humans as ritual victims in the later prehistory of western Europe*, Oxford Journal of Archaeology 17, fasc. 2, p. 169-189.
- GRZELAKOWSKA E.
1991 *Pochówki dziecięce z cmentarzyska kultury wielbarskiej w Odrach*, Acta Universitatis Lodziensis, Folia Archaeologica 12, p. 73-103.
- GRZYMKOWSKI A.
1980 *Modła, gm. Wiśniewo, woj. ciechanowskie* [Informator Archeologiczny 1980], Warszawa, p. 123-124.
1986 *Wstępne wyniki badań na birtualnym cmentarzysku ciałopalnym i szkieletowym z okresu rzymskiego w Modle, gm. Wiśniewo, woj. Ciechanów*, Sprawozdania Archeologiczne 38, 1985, p. 223-258.
- HAHULA K.
1988 *Kultura wielbarska na Ziemi Dobrzyńskiej* [in:] Kultura wielbarska w młodszy okresie rzymskim I, J. Gurba, A. Kokowski eds, Lublin, p. 87-103.
1992a *Dalsze badania w Nowym Łowiczu. Kurhan 63*, Koszalińskie Zeszyty Muzealne, vol. 19, p. 53-112.
1992b *Cmentarzysko kultury wielbarskiej w Janowie, woj. toruńskie*, Wiadomości Arch LII, 1991-1992, p. 141-155.
1998 *Wyniki dotychczasowych badań na cmentarzysku ludności kultury wielbarskiej w Nowym Łowiczu, gm. Kalisz Pomorski, woj. koszalińskie, kurhan 62* [in:] XII Sesja Pomorzoznawcza, M. Dworaczyk, P. Krajewski, E. Wilgocki eds, [Acta Archaeologica Pomoranica, vol. I], Szczecin, p. 105-112.
- HAHULA K., WOŁĄGIEWICZ R.
2001 *Grzybnica. Ein Gräberfeld mit Steinkreisen der Wielbark-Kultur in Pommern*, [Monumenta Archaeologica Barbarica, vol. VIII], Warszawa-Koszalin.
- HAMLING A.
1957 *Grób szkieletowy z okresu rzymskiego odkryty w Krzęcinie, pow. Choszczno*, MatZachPom 3, p. 17-23.
- HENNEBERG M., OSTOJA-ZAGÓRSKI J., PIONTEK J., STRZAŁKO J.
1975 *Główne założenia teoretyczno-metodyczne oraz możliwości badań biologii populacji pradziejowych w Europie środkowej*, Przegląd Arch 23, p. 187-231.
- HEYDECK J.
1892 *Das Gräberfeld von Kl. Koslau, Kr. Neidenburg*, Sitzungsberichte der Altertumsgesellschaft, Prussia 17, p. 171-178.
- HEYM W.
1939 *Totenhäuser der Gotten in Mosgau, Kr. Rosenberg*, Prussia Zeitschrift für Heimatkunde 33, fasc. 1-2, p. 171-178.
- ILUK J.
1997 *Prawo rzymskie doby chrześcijańskiej w obronie dzieci* [in:] Dziecko w kulturach świata, W. Pałubicki ed., [Miscellanea Anthropologica et Sociologica, vol. 5], Gdańsk, p. 71-96.
- JANIKOWSKI J.
1973 *Sprawozdania z badań ratowniczych przeprowadzonych na cmentarzyskach kultury wenedzkiej w Podwiesku (stanowisko 4) pow. Chetmno*, Rocznik Muzeum w Toruniu 5, p. 187-197.
- JASKANIS J.
1996 *Cecel. Ein Gräberfeld der Wielbark-Kultur in Ostpolen* [Monumenta Archaeologica Barbarica, vol. II], Kraków.
2005 *Krysice. Ein Gräberfeld der Przeworsk- und Wielbark-Kultur in Ostpolen*, [Monumenta Archaeologica Barbarica, vol. X], Warszawa.
- JERSZYŃSKA B.
2004 *Procesy wzrastania i rozwoju oraz ich uwarunkowania w średniowiecznych populacjach ludzkich*, Poznań.
- KAJZER L., WALENTA K., KMIĘCIŃSKI J.
1968 *Przedmioty codziennego użytku* [in:] Odry. Cmentarzysko kurhanowe z okresu rzymskiego w powiecie chojnickim, [Acta Archaeologica Lodziensis, vol. 15], Łódź, p. 67-90.
- KAZIMIERCZAK E.
1980 *Pochówki późnolateńskie i z wczesnego okresu wpływów rzymskich w Nowym Targu, woj. Elbląg*, Sprawozdania Archeologiczne 32, p. 135-160.
- KAZIMIERCZAK E., WICHROWSKA E.
1983 *Tysiąc lat starożytnej nekropoli*, Z otchłani wieków 49, p. 37-47.

- 1987 *Wielokulturowe cmentarzysko w Nowym Targu w świetle badań w latach 1974-1980* [in:] *Badania archeologiczne w woj. elbląskim w latach 1980-83*, A. Pawłowski ed. Malbork, p. 289-306.
- KEMPISTY A.
1968 *Birytualne cmentarzysko z późnego okresu rzymskiego w miejscowości Brulino-Koski, pow. Ostrów Mazowiecka*, *Wiadomości Arch XXXII*, 1966-67, p. 409-450.
- KEMPISTY A., OKULICZ J.
1965 *Période romaine tardive et période des migrations des peuples en Masovie* [*Inventaria Archaeologica*, vol. 15], Łódź–Warszawa, pl. 88-95.
- KIETLIŃSKA A.
1963 *Struktura społeczna ludności kultury przeworskiej*, *Mat Star* 9, p. 7-85.
- KMIECIŃSKI J., BLOMBERGOWA M., WALENTA K.
1968 *Cmentarzysko kurhanowe ze starszego okresu rzymskiego w Węsiorach w pow. kartuskim*, *Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi: Seria Archeologiczna* 5, p. 37-121.
- KMIECIŃSKI J. (ed.)
1968 *Odry. Cmentarzysko kurhanowe z okresu rzymskiego w powiecie chojnickim* [*Acta Archaeologica Lodziensia*, vol. 15], Łódź.
- KOKOWSKI A.
1993a *Trzynasty sezon badań stanowiska nr 15 w Masłomęczu, gm. Hrubieszów*, *Sprawozdania z badań terenowych Katedry Archeologii UMSC w 1992 roku*, p. 9-14.
1993b *Gródek nad Bugiem. Cmentarzysko grupy masłomeckiej. Część I* [*Lubelskie Materiały Archeologiczne*, vol. VII, 1], Lublin.
1994 *Masłomęcz, st. 15, gm. Hrubieszów, woj. zamojskie* [*Informator Archeologiczny 1990*], Warszawa, p. 61-62.
1995 *Schätze der Ostgoten*, Stuttgart.
1998 *Cmentarzyska ludności grupy masłomeckiej*, *Studia Antropologiczne* 5, p. 65-89.
1999 *Archeologia Gotów. Goci w Kotlinie Hrubieszowskiej*, Lublin.
2005 *Starożytna Polska. Od trzeciego stulecia przed narodzeniem Chrystusa do schyłku starożytności*, Warszawa.
2007 *Goci. Od Skandzy do Campi Gothorum (od Skandynawii do Półwyspu Iberyjskiego)*, Warszawa.
- KÖLBL S.
2004 *Das Kinderdefizit im frühen Mittelalter – Realität oder Hypothese? – Zur Deutung demographischer Strukturen in Gräberfeldern*, Tübingen.
- KOLENDO J.
2008 *Komentarze* [in:] Publiusz Korneliusz Tacyt, *Germania*, trad. T. Płóciennik [*Fontes Historiae Antiquae*, vol. X], Poznań, p. 105-205.
- KOMOSA U.
1997 *Spędzanie płodu, dzieciobójstwo i ofiary z dzieci formą kontroli urodzeń w wybranych kulturach świata* [in:] *Dziecko w kulturach świata*, W. Pałubicki ed., [*Miscellanea Anthropologica et Sociologica*, vol. 5], Gdańsk, p. 230-237.
- KONTNY B.
2003 *Broń jako wyraz zmian w obrządku pogrzebowym. Analiza zestawów uzbrojenia w kulturze przeworskiej od młodszego okresu wpływów rzymskich do początków wędrówek ludów*, *Światowit IV (XLV)*, fasc. B, 2002, p. 101-143.
- KONTNY B., NATUNIEWICZ-SEKUŁA M.
2010 *„Jeździec bez głowy” et alii, czyli znaleziska ostróg z cmentarzyska kultury wielbarskiej w Weklicach* [in:] *Terra Barbrica, Studia ofiarowane Magdalenie Mączyńskiej w 65 rocznicę urodzin*, A. Urbaniak et al. eds [*Monumenta Archaeologica Barbarica. Series Gemina*, vol. II], p. 333-345.
- KOWALSKI P.
1998 *Leksykon znaki świata. Omen, przesąd, przeznaczenie*, Warszawa–Wrocław.
- KOZAK-ZYCHMANN W.
1996 *Charakterystyka antropologiczna ludności Lubelszczyzny z młodszego okresu rzymskiego*, Lublin.
- KRASNODEBSKI D., DULINICZ M., SAMOJLIK T., OLCZAK H., B. JĘDRZEWSKA B.
2008 *Cmentarzysko ciałopalne kultury wielbarskiej w Uroczysku Wielka Kletna (Białowiecki Park, woj. podlaskie)*, *Wiadomości Arch LX*, p. 361-376.

KRAUSSE D.

- 1998 *Infantizid. Theoriegeleitete Überlegungen zu den Eltern-Kind-Beziehungen in ur- und frühgeschichtlicher und antiker Zeit* [in:] *Studien zur Archäologie der Kelten, Römer und Germanen in Mittel und Westeuropa*, A. Müller-Karpe ed., Rahden/Westf., p. 313-352.

KREUTZER G.

- 2000 *Kinder* [in:] *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* 16, Berlin–New York, p. 528-534.

KUHARENKO Ū.V.

- 1980 *Mogil'nik Brest-Trišin*, Moskva.

KURASIŃSKI T.

- 2004 *Dziecko i strzała. Z problematyki wyposażania grobów w militaria na terenie Polski wczesnopiastowskiej (XI-XII wiek)* [in:] *Dusza maluczka, a strata ogromna*, W. Dzieduszycki, J. Wrzesiński eds., [Funeralia Lednickie. Spotkanie 6], Poznań, p. 131-141.
- 2009 *Militaria jako element wyposażenia wczesnośredniowiecznych pochówków dziecięcych – próba interpretacji na przykładzie znalezisk z ziem polskich*, *Archeologia Polski* LIV, fasc. 2, p. 209-248.

KURPIEWSKI A.

- 2008 *Cmentarzysko kultury wielbarskiej w Gostkowie* [Supplementa Monumenta Studia Gothica, vol. 1], Lublin.

KURZYŃSKA M., SOSNOWSKI W.

- 2007 *Obrządek pogrzebowy ludności kultury wielbarskiej w późnym okresie wpływów rzymskich i wczesnej fazie wędrówek ludów w północno-wschodniej części Ziemi Chełmińskiej* [in:] *Nowe materiały i interpretacje. Stan dyskusji na temat kultury wielbarskiej*, M. Fudziński, H. Paner eds, Gdańsk, p. 403-432.

KVETÁNOVÁ I.

- 2008 *Deti stredodunajských Germánov. Analýza hrobov detí a mladistvých*, *Slovenská Archeológia* 56, fasc. 1, p. 21-60.

LEWICKA-RAJEWSKA U.

- 2004 *Arabskie opisanie Słowian. Źródła do dziejów średniowiecznej kultury*, *Prace Etnologiczne* 15, Wrocław.

LIANA T., PIĘTKA-DABROWSKA T.

- 1962 *Sprawozdanie z badań ratowniczych przeprowadzonych w 1959 r. na stanowisku I w Werbkowicach-Kotorowie, pow. Hrubieszów*, *Wiadomości Arch* XXVIII, p. 142-173.

LOHRKE B.

- 2004 *Kinder in der Merowingerzeit. Gräber von Mädchen und Jungen in Alemannia*, [Freiburger Beiträge zur Archäologie und Geschichte des ersten Jahrtausends, vol. 9], Rahden/Westf.

LUND HANSEN U.

- 1995 *Himlingeje – Seeland – Europa. Ein Gräberfeld der jüngeren römischen Kaiserzeit auf Seeland, Seine Bedeutung und international en Beziehungen* [Nordiske Fortidsminder B, vol. 13,], København.

ŁOŚ J.

- 2005 *Pochówek w łodzi z początków naszej ery odkryty na Pojezierzu Krajeńskim*, *Materiały do Dziejów Kultury i Sztuki Bydgoszczy i Regionu* 10, p. 61-65.

MACHAJEWSKI H.

- 2002 *Cmentarzysko ludności kultury wielbarskiej w Szczypkowicach, woj. pomorskie* [in:] *Varia Barbarica. Zenoni Woźniak ab amicis dicata*, J. Andrzejowski ed. [Monumenta Archaeologica Barbarica, Series Gemina, vol. I], Warszawa–Lublin, p. 311-332.

MACHAJEWSKI H., SIKORSKI A.

- 1981 *Cmentarzysko ludności kultury wielbarskiej w Lutomiu, gm. Sieraków, woj. Poznań*, *FontAPos* 32, p. 13-23.

MADYDA-LEGUTKO R., RODZIŃSKA-NOWAK J., ZAGÓRSKA-TELEGA J.

- 2004 *Pochówki dzieci z cmentarzyska kultury przeworskiej w Opatowie, stan. 1, woj. śląskie – próba interpretacji* [in:] *Dusza maluczka, a strata ogromna*, W. Dzieduszycki, J. Wrzesiński eds [Funeralia Lednickie. Spotkanie 6], Poznań, p. 199-215.

MAKIEWICZ T.

- 1991 *Wyniki badań kurhanu kultury wielbarskiej w Łęczcach na terenie północno-zachodniej Wielkopolski*, *Sprawozdania Archeologiczne* 43, p. 265-277.

MALINOWSKI T.

- 1999 *Narzędzia dźwiękowe i instrumenty muzyczne z okresu wpływów rzymskich w Polsce*, *Przegląd Arch* 47, p. 45-59.

DE MAUSE L.

1974 *The History of Childhood*, New York.

MAZUROWSKA N.

1968a *Analiza antropologiczna grobów ciałopalnych z cmentarzyska w Węsiorach, pow. Kartuszy*, Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi: Seria Archeologiczna 5, p. 149-170.

1968b *Analiza antropologiczna grobów ciałopalnych z cmentarzyska w Odrach, pow. Chojnice*, [in:] Odry. Cmentarzysko kurhanowe z okresu rzymskiego w powiecie chojnickim, J. Kmiecinski ed., [*Acta Archaeologica Lodziensia*, vol. 15], Łódź, p. 91-108.

MAĆZYŃSKA M., DUDEK A.

2003 *Badania cmentarzyska z wczesnego okresu żelaza i z okresu rzymskiego w Babim Dole-Borczu, powiat Kartuszy, stanowisko 2* [in:] XIII Sesja Pomorzoznawcza, vol. 1, Od epoki kamienia do okresu rzymskiego, M. Fudziński, H. Paner eds, Gdańsk, p. 271-275.

MIKUCKI P.

1997 *Pozycja dziecka w starożytnym Egipcie*, [in:] Dziecko w kulturach świata, W. Pałubicki ed. [*Miscellanea Anthropologica et Sociologica*, vol. 5, Gdańsk, p. 54-61.

MITKOWA-SZUBERT K.

1982 *Cmentarzysko z okresu wpływów rzymskich w Komsinie, woj. Płock*, Wiadomości Arch 47, p. 121-133.

NATUNIEWICZ-SEKUŁA M., OKULICZ-KOZARYN J.

2011 *Weklice, a cemetery of the Wielbark Culture on the Eastern margin of Vistula delta (Excavations 1984-2004)*, [*Monumenta Archaeologica Barbarica*, vol. XVII], Warszawa.

NIEWĘGŁOWSKI A.

1983 *Dwa cmentarzyska z okresu rzymskiego w Goździku, gm. Borowie, woj. Siedlce*, Sprawozdania Archeologiczne 35, p. 131-159.

DI NOLA A.M.

2006 *Tryumf śmierci. Antropologia żałoby*, Kraków.

OKULICZ-KOZARYN J.

1992 *Centrum kulturowe z pierwszych wieków naszej ery u ujścia Wisły*, Barbaricum 2, p. 137-155.

PAULI L.

1975 *Keltischer Volksglaube. Amulette und Sonderbestattungen am Dürrnberg bei Hallein und im Eisenzeitlichen Mitteleuropa*, München.

PAWLETA M.

2003 *Zapomniany etap życia. Archeologia dzieciństwa* [in:] Wiara, pamięć i archeologia, Ł. Olędzki ed., Poznań, p. 65-86.

2004 *Rekonstruowanie dzieciństwa w archeologii* [in:], Dusza maluczka, a strata ogromna, W. Dzeduszycki, J. Wrzesiński eds [*Funeralia Lednickie. Spotkanie 6*], Poznań, p. 87-97.

PETERSEN E.

1940 *Ein neues vandalisches Fürstengrab des 1-Jahrhunderts aus dem Wartheland*, Altschlesien 9, p. 35-51.

PIETRZAK M.

1997 *Pruszcz Gdański. Fundstelle 10. Ein Gräberfeld der Oksywie- und Wielbark-Kultur in Ostpommern* [*Monumenta Archaeologica Barbarica*, vol. IV], Kraków.

2002 *Cmentarzysko płaskie kultury wielbarskiej z okresu wpływów rzymskich na stan. 7 w Kościelnej Jani, woj. pomorskie* [in:] Varia Barbarica. Zenoni Woźniak ab amicis dicata, J. Andrzejowski ed. [*Monumenta Archaeologica Barbarica, Series Gemina*, vol. I], Warszawa-Lublin, p. 375-394.

PIETRZAK R.

1993 *Ratownicze badania wykopaliskowe na wielokulturowym stanowisku (nr 2) w Mutowie, gm. Szamotuły, woj. poznańskie*, Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne 2, p. 43-58.

POLIŃSKI D.

1993 *Populacje ludzkie z obszaru ziem polskich w młodszym okresie przedrzymskim i okresie wpływów rzymskich na podstawie badań paleodemograficznych*, Zeszyty Naukowe UMK w Toruniu, Nauki Humanistyczno-Społeczne 249, Archeologia 21, p. 3-49.

PRZEWOŻNA K.

1955 *Osada i cmentarzysko z okresu rzymskiego w Słapanowie, pow. Szamotuły*, FontAPos 5, 1954, p. 60-140.

RADIG W.

- 1942 *Das ostgermanische Gräberfeld von Stara Wies, Kreis Sokolow, Die Burg 3*, p. 179-224.

ROŻNOWSKI F.

- 1973 *Analiza antropologiczna szczątków kostnych wydobytych na cmentarzysku w Gronowie, pow. Drawsko Pomorskie (stanowisko 1)*, *MatZachPom* 19, p. 169-171.
- 1976 *Materiały kostne z cmentarzyska kurhanowego z okresu wpływów rzymskich w Gronowie*, *MatZachPom* 22, p. 97-110.

ROŻNOWSKI F., GŁADYKOWSKA-RZECZYCKA J.

- 1981 *Stan i wyniki badań antropologicznych nad ludnością kultury wielbarskiej*, *MatZachPom* 27, p. 47-70.

RUSIN K.

- 2001 *Kurhany w Grochach Starych – cmentarzysko elity plemiennej sprzed 1700 lat*, *Z otchłani wieków* 56, fasc. 4, p. 48-54.

SCHINDLER R.

- 1939 *Neue Gräberfunde aus Praust*, *Gothiskandza. Blätter für Danziger Vorgeschichte* 1, p. 38-51.

SCHMIDT A.

- 1902 *Das Gräberfeld von Warmhof bei Mewe, Reg.-Bez. Marienwerder (W.-Pr.)*, *Zeitschr.f.Ethn.* 34, p. 97-153.

SCHULTZE E.

- 2004 *Zu den Kindergräber im Bereich der Černjachov-Kultur* [in:] *Europa Barbarica. Ćwierć wieku archeologii w Masłomęczu*, C. von Carnap-Bornheim, J. Ilkjær, A. Kokowski eds [*Monumenta Studia Gothica*, vol. IV], Lublin, p. 415-425.

SELLEVOLD B.J.

- 1997 *Children's Skeletons and Graves in Scandinavian Archaeology* [in:] *Death and Burial in Medieval Europe. Papers of the Medieval Europe Brugge 1997, Conference*, vol. 2, G. de Boe, F. Verhaeghe eds, Zellik, p. 15-25.

SKORUPKA T.

- 2001 *Kowalewko. Cmentarzysko birtualne ludności kultury wielbarskiej (od połowy I w. n.e. do początku III w. n.e.)* [in:] *Archeologiczne badania ratownicze wzdłuż trasy gazociągu tranzytowego*, tom II: Wielkopolska, cz. 3, M. Chłodnicki ed., Poznań.
- 2005 *Cmentarzysko ludności kultury wielbarskiej w Lutomiu, woj. wielkopolskie – raz jeszcze* [in:] *Europa Barbarica. Ćwierć wieku archeologii w Masłomęczu* C. von Carnap-Bornheim, J. Ilkjær, A. Kokowski eds [*Monumenta Studia Gothica*, vol. IV], Lublin, p. 437-442.

SKORUPKA T., STRZYŻEWSKI CZ.

- 2006 *Cmentarzysko ludności kultury wielbarskiej w Imielnie, stan. 33, woj. wielkopolskie*, *FontAPos* 42, p. 97-109.

SŁOWIK N.

- 1991 *Struga, st. 1*, [*Informator Archeologiczny* 1991], Warszawa, p. 77.
- 1997 *Wstępne wyniki badań cmentarzyska ludności kultury wielbarskiej w Strudze gm. Czersk, woj. bydgoskie*, *Łódzkie Sprawozdania Archeologiczne* 3, p. 85-94.

SŁUPECKI L.P.

- 2003 *Mitologia skandynawska w epoce wikingów*, Kraków.

ŚLUSARSKI K.W.

- 2004 *Wczesnośredniowieczne pisanki i grzechotki gliniane z ziem polskich. Próba typologii* [in:] *Hereditatem cognoscere. Studia i szkice dedykowane Profesor Marii Miśkiewicz*, Z. Kobyliński ed., Warszawa, p. 79-110.

TEEGEN W.-R.

- 2000 *Kindesaussetzung* [in:] *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*, t. 16, Berlin–New York, p. 537-540.

TEMPELMANN-MĄCZYŃSKA M.

- 1985 *Części stroju kobiecego w okresie rzymskim na obszarze środkowo- i wschodnioeuropejskiego Barbaricum*, Kraków.
- 1986 *Babi Dół-Borcz, Woiwodschaft Gdańsk, Gemeinde Somonino, Fundstelle 2*, *Recherches Archéologiques de* 1984, s. 40-43.
- 1987 *Babi Dół-Borcz, Woiwodschaft Gdańsk, Gemeinde Somonino, Fundstelle 2 (Gräberfeld aus der römischen Kaiserzeit)*, *Recherches Archéologiques de* 1985, p. 19-27.
- 1989 *Das Frauentrachtzubehör des mittel- und osteuropäischen Barbaricums in der römischen Kaiserzeit*, Kraków.

TUSZYŃSKA M.

- 2005 *Ulkowy. Cmentarzysko kultury wielbarskiej na Pomorzu Gdańskim*, Gdańsk.
- 2006 *Zapinki zdobione emalią z cmentarzysk w Pruszczu Gdańskim i Ulkowach, pow. Gdański*, [in:] Nowe znaleziska importów rzymskich z ziem Polski III, A. Bursche, R. Ciołek eds, [*Korpus znalezisk rzymskich z europejskiego Barbaricum – Polska*, supl. 3], Warszawa, p. 51-62.

WAGA T.

- 1934 *Cmentarzysko Gostkowo-Folsung w powiecie toruńskim. Przyczynki do poznania okresu rzymskiego na Pomorzu*, Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu IX, fasc. 9-12 (101-104), p. 165-192.

WALENTA K.

- 1968 *Obrządek pogrzebowy* [in:] J. Kmiecinski ed., *Odry. Cmentarzysko kurhanowe z okresu rzymskiego w powiecie chojnickim*, AAL 15, p. 20-41.
- 2007 „*Mały książę*” z *Ostrowitego w gminie Chojnice*, Łódzkie Sprawozdania Archeologiczne 10, 2006-2007, p. 101-120.

WAWRZYŃIAK P.

- 2003 *Cmentarzysko ludności kultury wielbarskiej w Jordanowie, gm. świebodzin, woj. lubuskie. Wstępne wyniki badań z lat 1998-2000* [*Archeologia Środkowego Nadodrza*, vol. II], Zielona Góra, p. 45-64.
- 2004 *Ratownicze badania archeologiczne na stanowisku nr 12 w Jordanowie, gm. Świebodzin, woj. lubuskie (VIII 2001 r.). Sprawozdanie z IV-go sezonu badań* [in:] *Archeologia Środkowego Nadodrza w ostatniej dekadzie XX wieku* [*Biblioteka Środkowego Nadodrza*, vol. 1], p. 65-70.
- 2007 *Wstępne wyniki badań cmentarzyska biritualnego ludności kultury wielbarskiej w Jordanowie, gm. Świebodzin, woj. lubuskie* [in:] Nowe materiały i interpretacje. Stan dyskusji na temat kultury wielbarskiej, M. Fudziński, H. Paner eds, Gdańsk, p. 526-553.

WERNER J.

- 1955 *Pfeilspitzen aus Silber und Bronze in germanischen Adelsgräber der Kaiserzeit* [*Historisches Jahrbuch. Im Auftrage der Görres-Gesellschaft*, vol. 74], München.

WIELOWIEJSKI P.

- 1998 *Święty Gaj, woj. elbląskie. Cmentarzysko kultury wielbarskiej z okresu wpływów rzymskich* [in:] Adalbertus. Wyniki programu badań interdyscyplinarnych, P. Urbańczyk ed., Warszawa, p. 109-139.

WIERCIŃSKI A.

- 1968 *Analiza antropologiczna czaszek z cmentarzyska z okresu rzymskiego w miejscowości Brulino-Koski, pow. Ostrów Mazowiecki*, Wiadomości Arch XXXII, 1966/67, p. 451-456.

WINNICZUK L.

- 1985 *Ludzie, zwyczaje, obyczaje starożytnej Grecji i Rzymu*, vol. I-II, Warszawa.

WOŁĄGIEWICZ R.

- 1973 *Gronowo 1973 – badania na cmentarzysku kurhanowym z okresu wpływów rzymskich*, *MatZachPom* 19, p. 129-171.
- 1974 *Gronowo 1974. Badania na kurhanowym cmentarzysku kultury wielbarskiej*, *MatZachPom* 20, p. 7-31.
- 1995 *Lubowidz. Ein birituelles Gräberfeld der Wielbark-Kultur aus der Zeit vom Ende des 1. Jhs. v. Chr. bis zum Anfang des 3. Jhs. n.Chr.* [*Monumenta Archaeologica Barbarica*, vol. I], Kraków.

WOŹNIAK M.

- 2007 *Grzechotka z cmentarzyska ludności kultury łużyckiej w Czerniaku koło Strzelna* [in:] *Z dziejów pogranicza kujawsko-wielkopolskiego. Zbiór studiów pod redakcją D. Karczewskiego*, Strzelno, p. 9-13.

WRZESIŃSKA A.

- 2002 *Charakterystyka antropologiczna ludności kultury wielbarskiej pochowanej na cmentarzysku w Jordanowie* [in:] *Popiół i kość*, J. Wrzesiński ed., [*Funeralia Lednickie. Spotkanie 4*], Wrocław–Sobótka, p. 409-412.
- 2004 *Analiza antropologiczna materiału kostnego z cmentarzyska biritualnego kultury wielbarskiej w Jordanowie, gm. Świebodzin, woj. lubuskie, stanowisko 12* [in:] *Archeologia Środkowego Nadodrza w ostatniej dekadzie XX wieku* [*Biblioteka Środkowego Nadodrza*, vol. 1], Zielona Góra, p. 71-74.

WYPUSTEK A.

- 2001 *Magia antyczna*, Wrocław–Warszawa–Kraków.

ZIELONKA B.

- 1968 *Cmentarzysko z okresu rzymskiego w miejscowości Gostkowo-Folsąg pow. Toruń*, *Zeszyty Naukowe UMK. Nauki Humanistyczno-Społeczne* 26, *Archeologia* 1, p. 53-74.

ZIEMIŃSKA-ODOJOWA W.

- 1999 *Niedanowo. Ein Gräberfeld der Przeworsk- und Wielbark-Kultur in Nordmasowien*, [Monumenta Archaeologica Barbarica, vol. VII], Kraków.

ŻÓRAWSKA A.

- 2007 Pochówki cząstkowe z cmentarzyska kultury wielbarskiej w Jartyporach na Podlasiu [in:] Nowe materiały i interpretacje. Stan dyskusji na temat kultury wielbarskiej, M. Fudziński, H. Paner eds, Gdańsk, p. 457-470.

KALINA SKÓRA (*IAE PAN, ŁÓDŹ*)

INFANT BURIALS IN WIELBARK CULTURE

SUMMARY

The aim of the study was to identify regular features in the funerary rites of the Wielbark Culture people, i.e., types of burial, grave furnishings, and the character of infant burials found in cemeteries of these people. Analysis based mainly on graves of *infans I* and *infans II* individuals (or children aged respectively 0-6 and 7-15 years). The investigated sample included 369 assemblages. Not all the known children's graves were eligible for analysis, as close to 300 further graves could not be classified reliably to either age group due to their damaged condition and imprecise determination.

The taboo which apparently existed in the Wielbark Culture limited in a significant manner the number of objects which accompanied the dead (i.a., weapons, tools). We have evidence that also burials of children adhered these general rules but it is notable that assortment and number of categories of grave goods were more modest. The main difference in comparison to graves of older individuals (*iuvēnis-senilis*) is the smaller number of dress accessories which are represented mainly by a single fibula and a handful of beads. Dress accessories become increasingly more numerous in graves of older children. In some of these burials (of *infans II* individuals) several fibulae, buckles and assorted ornaments are found, but it is only in the graves of *iuvēnis* (15-19 year old) individuals that we see the adoption of adult costume. The presence of spindle-whorls, needles or awls, hook needles, whetstones or quern stones and knives, on many occasions, present also in graves of babies, suggests that the nature of these offerings was symbolic. Categories of objects which definitely did not belong to the world of children include, first of all, silver bracelets, metal neck-rings and spurs. Also absent from the analysed series were globe-shaped pendants and banded pendants, bronze vessels, glass counters, tweezers and ear spoons, as well as fire steels. The presence of damaged objects in children's graves possibly meant to be used in their original or some other function suggest that the children's world was recognised by the adults as being separate

from theirs. Items which occur in the deposits just once or very rarely are more likely the expression of individual parental emotions than a reflection of some general funerary tradition. The only deposit featuring an element of weaponry (apart from spurs) which is noted in double graves of an adult male and child, are arrowheads discovered in a barrow at Kitki. Spurs in male graves make their appearance only in burials of *iuvēnis* individuals and this was the age, also in case of girls, when they entered the adult world and acquired full rights.

Burials of newborns or babies, admittedly not numerous, suggest that at least some of the infants were entitled to independent burial, perhaps, even right from the time they were born. We have no way of knowing at present whether limited evidence on the burial of these smallest of children results from neglect in burying them, some archaeologically elusive form of burial, or could it be that the death rate in this group among the Wielbark Culture people was lower than we think?

In comparison to the Przeworsk Culture, double burials of children with another individual were common in the Wielbark Culture community. Next to a contemporary demise of two or three people which, presumably, would have been the main impulse to bury them in one grave, we have to take into account emotional motivation. Next to coterminous burials in cemeteries of the Wielbark Culture we find graves which were deposited in succession within a short time interval; this is suggested by the custom of inserting secondary graves into already existing ones. The tendency was to add to a skeleton grave of an adult a cremation or inhumation burial of a child, but the reverse is not uncommon either (Table 2).

In terms of form, infant burials do not depart from the norms used in case of adult individuals. The remains of infants have been discovered in coffins or other sorts of stone or wooden structures. They are recorded also with burials of adults under barrows, and not rarely, as independent barrow burials (e.g. Nowy Łowicz, Barrow 41).

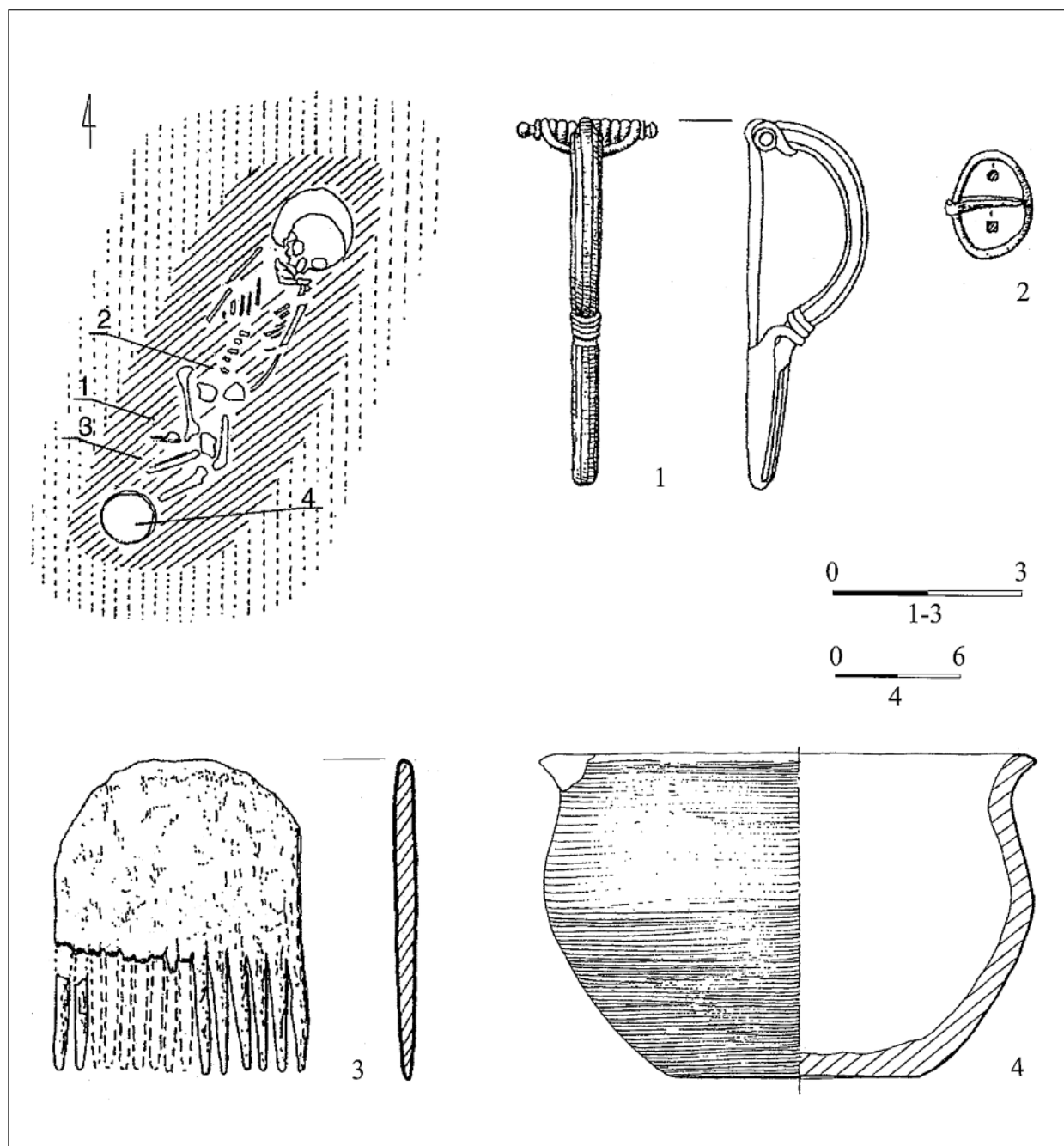

Fig. 1. Plan oraz wyposażenie grobu dziecka 3-4-letniego z cmentarzyska w Cecelach, gr. 40 (wg JASKANIS 1996: 125, pl. VI)

PLANSZA 46

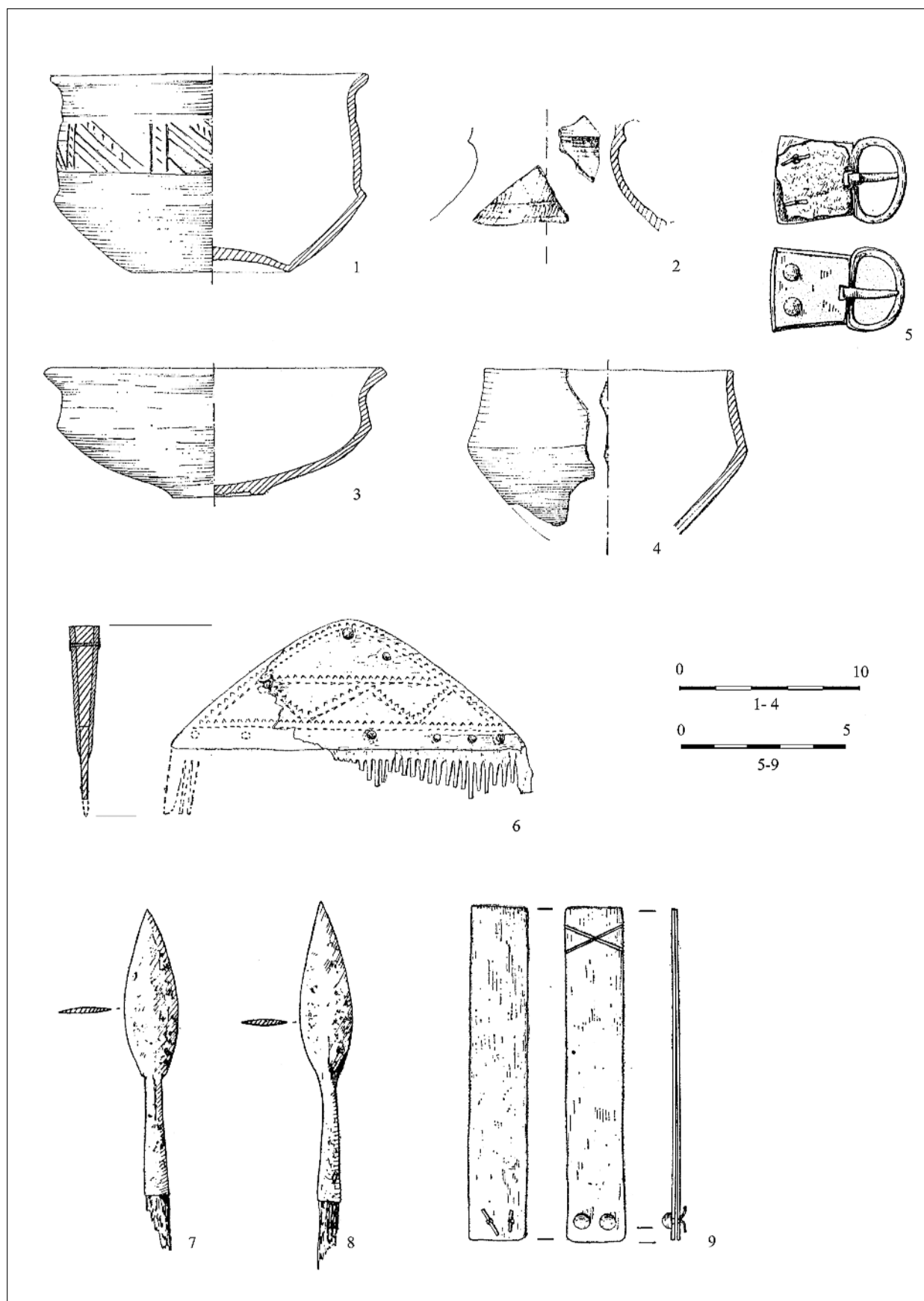

Fig. 2. Wyposażenie grobu 10-letniego chłopca z kurhanu I w Kitkach (wg KEMPISTY, OKULICZ 1965: pl. 94/2)

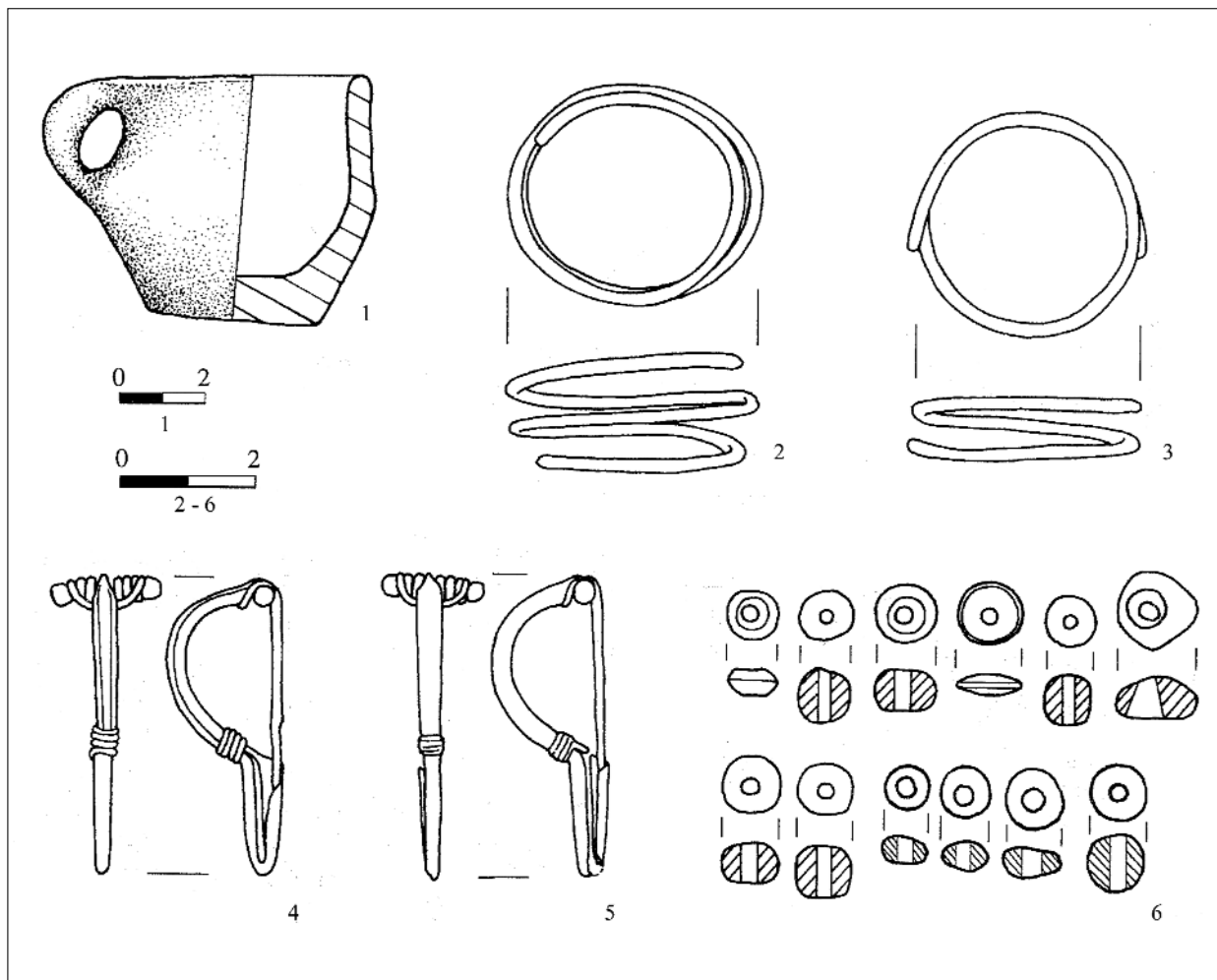

Fig. 3. Wyposażenie grobu dziecka, *infans I*, z Pruszcza Gdańskiego, st. 10, gr. 398 (wg M. PIETRZAK 1997: 221, pl. CXXIII)

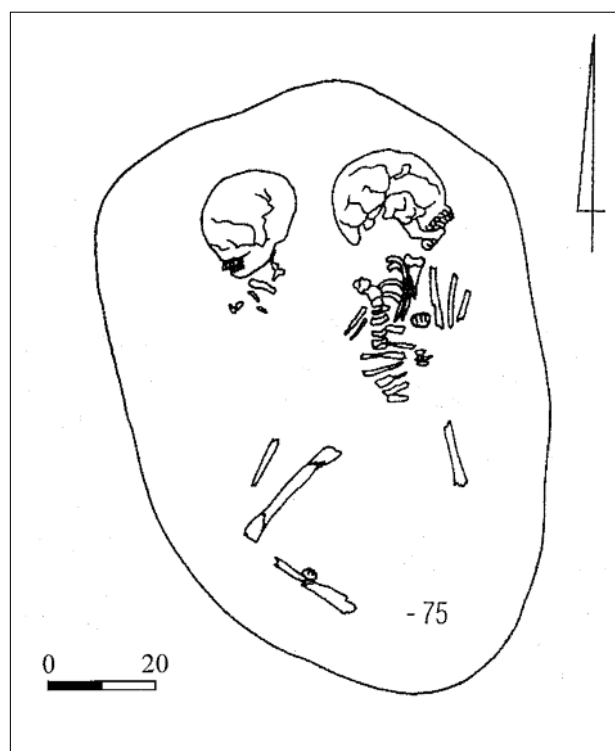

Fig. 4. Plan podwójnego grobu dziecięcego (*infans I* i *infans II*) z Pruszcza Gdańskiego, st. 10, gr. 448 (wg M. PIETRZAK 1997: 229, pl. CXXXI)

PLANSZA 48

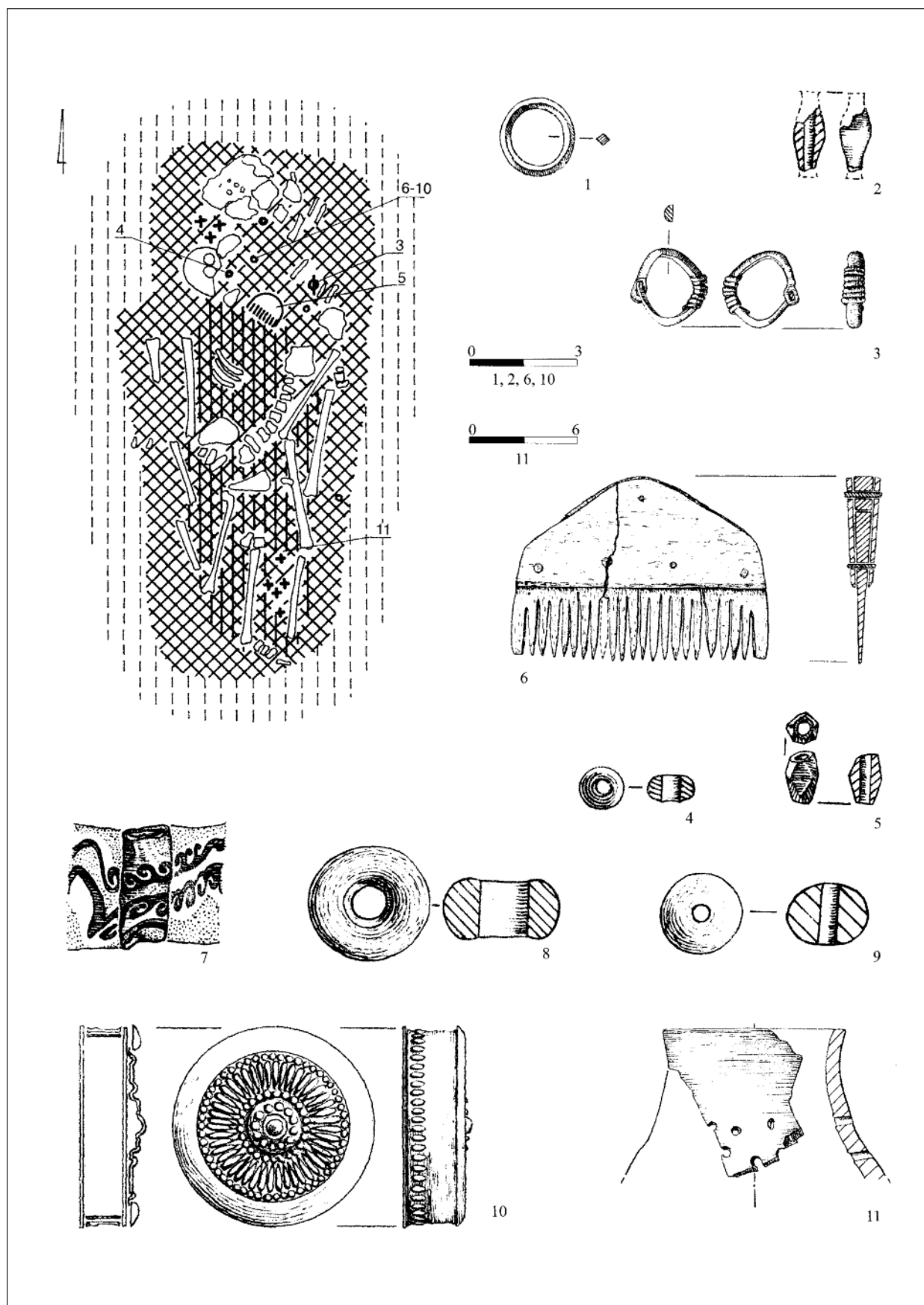

Fig. 5. Podwójny grób dziecięcy (*infans I*) z cmentarzyska w Ceglach, gr. 318 (wg JASKANIS 1996: 157, pl. XXXVIII)

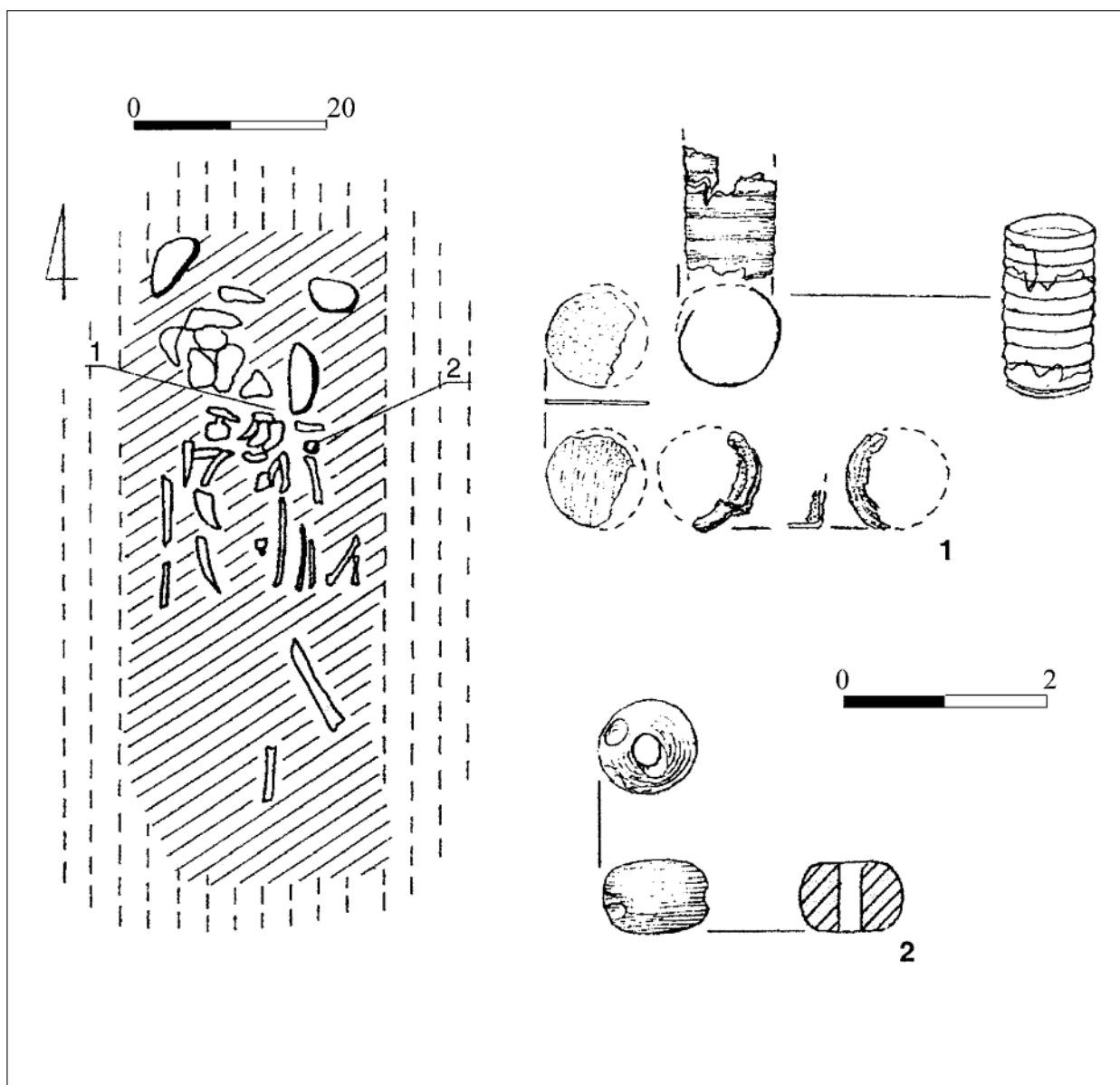

Fig. 6. Grób noworodka (późny płód?) z cmentarzyska w Cecelach, gr. 128 (wg JASKANIS 1996: 136, pl. XVII)